

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»**

Кафедра психології

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри _____
(підпис)

(наукове звання, науковий ступінь, прізвище та
ініціали)

« _____ » 202 ____ р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти**

**на тему: «Особливості прояву віктимної поведінки особистості
підлітків»**

Виконала:

студентка групи ТУод-8-24-М1ПС(2,0здс)
(шифр групи)

Освітньої програми: «Психологія»

Спеціальності: 053 Психологія
(код і найменування спеціальності)

Мамітова Людмила Олексіївна
(ПІБ студента)

(підпис студента)

**Керівник: канд. психол.наук, доцент,
доцент кафедри Прокоф'єва-Акопова
Світлана Александрівна**

(підпис наукового керівника)

2026 р.

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»

Кафедра психології

Рівень вищої освіти: другий (магістерський) рівень

Спеціальності: 053 «Психологія»

Освітньої програми: «Психологія»

«Затверджую»

Завідувач кафедри _____

(підпис)

(вчене звання, науковий ступінь, ПІБ)

«_____» _____ 2026р.

Завдання

на кваліфікаційну роботу студента

Мамітова Людмила Олексіївна

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема кваліфікаційної роботи Особливості прояву віктимної поведінки особистості підлітків

2. Керівник кваліфікаційної роботи: канд. психол.наук, доцент, доцент кафедри Прокоф'єва-Акопова Світлана Олександрівна

3. Строк подання студентом кваліфікаційної роботи на попередній захист: Травень 2026р.

4. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням /окремі аспекти роботи, обсяги роботи Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел (78 найменувань). Загальний обсяг роботи – 92 друковані сторінки, обсяг основної частини роботи складає 84 сторінки.

5. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження: .
Кваліфікаційна робота містить 4 рисунки

6. Календарний план виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строки виконання		Примітка
		Планові	Фактичні	
1	2	3	4	5
1.	Збір та опрацювання наукових джерел	Листопад 2025	Листопад 2025	Проведено аналіз літератури
2.	Написання вступу	Грудень 2025	Грудень 2025	Узгоджено з науковим керівником
3.	Розділ 1. Віктимність та причини віктимної поведінки в психології	Грудень 2025	Грудень 2025	Теоретична частина завершена
4.	Розділ 2. Особливості організації та проведення дослідження прояву віктимної поведінки підлітків	Січень 2026	Січень 2026	Проведено аналітичні розрахунки
5.	Розділ 3. Результати емпіричного дослідження чинників віктимної поведінки підлітків	Березень 2026	Березень 2026	Розроблено практичні пропозиції
6.	Висновки	Квітень 2026	Квітень 2026	Сформовано підсумки дослідження
7.	Оформлення списку використаних джерел	Квітень 2026	Квітень 2026	Перевірено відповідність вимогам
8.	Подання роботи на перевірку керівнику	Квітень 2026	Квітень 2026	Роботу подано
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	Травень 2026	Травень 2026	Допуск до захисту

АНОТАЦІЯ

Мамітова Л.О. «Особливості прояву віктимної поведінки особистості підлітків» – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» –ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». Київ, 2026.

Актуальність дослідження особливостей прояву віктимної поведінки особистості підлітків зумовлена низкою соціально-психологічних, педагогічних та культурних чинників, що характеризують сучасний етап розвитку суспільства. У сучасних умовах зростання соціальної нестабільності, поширення агресивних моделей взаємодії, інформаційного перевантаження та трансформації морально-ціннісних орієнтацій проблема віктимної поведінки підлітків набуває особливої гостроти.

Мета дослідження: емпірично дослідити особливості прояву та структуру віктимної поведінки підлітків.

У роботі були використані наступні **методи дослідження:** метод теоретичного аналізу наукових джерел, психолого-діагностичного обстеження, анкетування, математичної обробки результатів дослідження

Ключові слова: віктимність, віктимна поведінка, особистість підлітка, стресогенна ситуація, профілактика віктимності.

ANNOTATION

Mamitova L.O. "Features of the manifestation of victim behavior in adolescents" – It's Manuscript.

Diploma's work in obtaining the educational qualification of "master's" PJSC «Institution of higher education «Interregional Academy of Personnel Management», 2026.

The relevance of the study of the features of the manifestation of victim behavior of adolescents is due to a number of socio-psychological, pedagogical and cultural factors that characterize the current stage of development of society. In modern conditions of increasing social instability, the spread of aggressive models of interaction, information overload and transformation of moral and value orientations, the problem of victim behavior of adolescents is becoming particularly acute.

The purpose of the study: to empirically investigate the features of the manifestation and structure of victim behavior of adolescents.

The following research **methods** were used in the work: the method of theoretical analysis of scientific sources, psychological and diagnostic examination, questionnaires, mathematical processing of research results

Keywords: victimization, victim behavior, adolescent personality, stressful situation, prevention of victimization.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ВІКТИМНІСТЬ ТА ПРИЧИНИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПСИХОЛОГІЇ	13
1.1. Психологічні особливості віктимності особистості.....	13
1.2. Моделі поведінки та особливості особистості жертв	32
1.3. Вплив травми на розвиток особистості	46
Висновки до першого розділу.....	50
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	52
2.1 Основні етапи організації та проведення емпіричного дослідження	52
2.2. Методики дослідження особливостей віктимної поведінки підлітків	55
Висновки до другого розділу.....	58
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	61
3.1. Особливості переживання підлітками віктимізуючих подій минулого	61
3.2. Особливості впливу психотравми на опірність віктимізуючим чинникам підлітків за допомогою проективного тесту «Людина під дощем».....	70
3.3. Образ сім'ї підлітків як віктимізуючого чинника (на основі проективної методики «Малюнок сім'ї в образах тварин»).....	75
3.4. Методичні рекомендації з профілактики віктимної поведінки підлітків.....	79
Висновки до третього розділу.....	81
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	85

ВСТУП

Актуальність дослідження особливостей прояву віктимної поведінки особистості підлітків зумовлена низкою соціально-психологічних, педагогічних та культурних чинників, що характеризують сучасний етап розвитку суспільства. У сучасних умовах зростання соціальної нестабільності, поширення агресивних моделей взаємодії, інформаційного перевантаження та трансформації морально-ціннісних орієнтацій проблема віктимної поведінки підлітків набуває особливої гостроти. Підлітковий вік є одним із найскладніших і найбільш суперечливих періодів онтогенезу, що супроводжується інтенсивними психофізіологічними змінами, кризою самоідентичності, емоційною нестійкістю та підвищеною залежністю від соціального оточення. Саме в цей період значно підвищується ризик формування поведінкових моделей, які можуть сприяти потраплянню підлітка у небезпечні, конфліктні або травматичні ситуації (П. Г. Дагель, Л. В. Франк, В. С. Мінська, О. Ф. Зелінський, Г. І. Шнейдер, В. Є. Христенко).

Проблема віктимної поведінки є надзвичайно актуальною у зв'язку зі збільшенням кількості випадків насильства, булінгу, кібербулінгу, міжособистісних конфліктів, правопорушень та інших форм деструктивної взаємодії серед підлітків. Віктимна поведінка проявляється у схильності особистості до потрапляння у ситуації психологічної, фізичної або соціальної небезпеки, а також у формуванні моделей реагування, що підвищують імовірність стати жертвою негативного впливу. Особливого значення набуває вивчення індивідуально-психологічних особливостей підлітків, які сприяють розвитку віктимності, серед яких – тривожність, низька самооцінка, емоційна нестабільність, труднощі саморегуляції, підвищена навіюваність, конформність, агресивність або, навпаки, пасивність і невпевненість у собі.

Актуальність теми також визначається необхідністю дослідження впливу сімейного середовища, особливостей виховання та соціалізації на формування віктимної поведінки. Несприятливий психологічний клімат у

родині, дефіцит емоційної підтримки, жорстокі методи виховання, гіперопіка або педагогічна занедбаність можуть виступати чинниками, що підвищують віктимну вразливість підлітків. Водночас негативний вплив однолітків, соціальних мереж та масової культури часто сприяє закріпленню деструктивних моделей поведінки, які ускладнюють процес гармонійного розвитку особистості.

Особливої уваги проблема віктимної поведінки набуває в умовах сучасного інформаційного простору, де підлітки активно взаємодіють у цифровому середовищі. Поширення кібербулінгу, онлайн-маніпуляцій, психологічного тиску та небезпечних інтернет-спільнот створює нові ризики для психічного здоров'я та соціальної безпеки молоді. Недостатня сформованість критичного мислення, емоційна імпульсивність і прагнення до соціального визнання нерідко зумовлюють підвищену схильність підлітків до віктимної поведінки у віртуальному просторі.

Наукова актуальність дослідження полягає у необхідності поглибленого аналізу психологічних механізмів формування віктимної поведінки підлітків, уточнення її структурних компонентів, чинників виникнення та специфіки прояву. Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених проблемам девіантної поведінки та міжособистісної взаємодії, питання віктимності підлітків потребує подальшого комплексного вивчення з урахуванням сучасних соціальних викликів та умов розвитку особистості.

Мета дослідження: емпірично дослідити особливості прояву та структуру віктимної поведінки підлітків .

Для досягнення поставленої мети в процесі дослідження ставилися такі основні завдання:

1. Провести аналіз наукової літератури з питань віктимності особистості .
2. Укласти батарею тестів для вивчення структури віктимної поведінки підлітків для реалізації мети дослідження.
3. Провести емпіричне дослідження особливості прояву та структуру віктимної поведінки підлітків

4. Укласти методичні рекомендації з профілактики віктимної поведінки підлітків

Об'єкт дослідження- особистість підлітка

Предмет дослідження - особливості прояву та структуру віктимної

п

о **Методи дослідження:** метод теоретичного аналізу наукових джерел, метод психодіагностичного обстеження, математичної обробки результатів дослідження.

д В емпіричному дослідженні було застосовано такі методики: анкета виявлення наявності у житті підлітків віктимізуючих подій минулого, проєктивні методики «Людина під дощем» А. Абрамса та А. Емчіна та «Малюнок сім'ї в образах тварин» Т. Д. Зінкевич-Євстігнєєвої та Д. Б. Кудзілова.

Теоретичне значення дослідження особливостей прояву віктимної поведінки особистості підлітків полягає у поглибленні наукових уявлень про психологічні механізми формування віктимності в підлітковому віці, розширенні знань щодо чинників виникнення віктимної поведінки та уточненні її структурно-змістових характеристик. Дослідження цієї проблематики сприяє розвитку сучасної психологічної науки, зокрема вікової, соціальної, педагогічної та юридичної психології, оскільки дозволяє комплексно проаналізувати взаємозв'язок між індивідуально-психологічними особливостями підлітка, умовами його соціалізації та специфікою поведінкових проявів.

Теоретична значущість проблеми зумовлена необхідністю систематизації наукових підходів до розуміння феномена віктимної поведінки. У сучасній психології віктимність розглядається як складне багатовимірне явище, що поєднує особистісні, емоційні, когнітивні та поведінкові компоненти. Вивчення особливостей прояву віктимної поведінки підлітків дає можливість уточнити зміст поняття «віктимна поведінка», визначити її основні ознаки, форми прояву та механізми розвитку саме у підлітковому віці,

який характеризується підвищеною емоційною вразливістю та нестійкістю поведінкової регуляції.

Важливе теоретичне значення має також дослідження психологічних детермінант віктимної поведінки підлітків. Аналіз таких чинників, як рівень тривожності, самооцінка, агресивність, емоційна нестабільність, фрустрація, навіюваність, конформність та особливості міжособистісної взаємодії, сприяє поглибленню уявлень про внутрішні механізми формування віктимності. Це дозволяє розширити наукові знання щодо ролі особистісних характеристик у процесі адаптації підлітка до соціального середовища та пояснити причини схильності окремих осіб до потрапляння у небезпечні або травматичні ситуації.

Теоретична цінність дослідження полягає також у вивченні впливу соціального середовища на формування віктимної поведінки. Аналіз ролі сім'ї, шкільного колективу, групи однолітків, засобів масової інформації та цифрового простору дозволяє глибше зрозуміти механізми соціалізації підлітків і визначити умови, які можуть підвищувати або, навпаки, знижувати ризик розвитку віктимності. Це сприяє розробці цілісної концепції взаємодії особистісних та соціальних чинників у становленні поведінкових моделей підлітка.

Крім того, дослідження особливостей віктимної поведінки підлітків має значення для подальшого розвитку теорії девіантної поведінки та психології безпеки особистості. Вивчення специфіки віктимних проявів дозволяє уточнити взаємозв'язок між віктимністю та іншими формами поведінкових відхилень, зокрема агресивністю, делінквентною поведінкою, соціальною дезадаптацією та схильністю до саморуйнівних дій. У результаті це створює наукове підґрунтя для більш глибокого розуміння закономірностей розвитку особистості в кризовий період підліткового віку.

Теоретичне значення проблеми також полягає у можливості використання результатів дослідження для вдосконалення психодіагностичного інструментарію. Виявлення специфічних ознак

віктимної поведінки, критеріїв її прояву та психологічних індикаторів сприяє створенню більш точних методик діагностики рівня віктимності підлітків, що має важливе значення для подальших наукових досліджень і практичної діяльності психологів.

Отже, дослідження особливостей прояву віктимної поведінки особистості підлітків має вагоме теоретичне значення, оскільки поглиблює наукові уявлення про природу віктимності, механізми її формування та закономірності прояву у підлітковому віці, а також сприяє розвитку сучасних психологічних концепцій особистісного розвитку, соціалізації та поведінкової регуляції.

Практичне значення дослідження проблеми особливостей прояву віктимної поведінки особистості підлітків полягає у можливості використання отриманих результатів для вдосконалення системи психолого-педагогічної допомоги, профілактики девіантних проявів та забезпечення психологічної безпеки підлітків у різних сферах їх життєдіяльності. Вивчення специфіки віктимної поведінки дозволяє своєчасно виявляти підлітків групи ризику, схильних до потрапляння у небезпечні, конфліктні або травматичні ситуації, а також розробляти ефективні шляхи попередження негативних наслідків соціальної дезадаптації.

Практична цінність дослідження визначається насамперед можливістю застосування його результатів у діяльності практичних психологів, соціальних педагогів, педагогічних працівників, фахівців інклюзивно-ресурсних центрів, соціальних служб та інших спеціалістів, які працюють із підлітками.

Виявлення психологічних особливостей віктимних підлітків сприятиме вдосконаленню діагностичної роботи, оскільки дозволить визначати рівень віктимності, специфіку емоційних реакцій, особливості самооцінки, комунікативної поведінки та міжособистісної взаємодії. Це забезпечить можливість раннього виявлення ризикованих поведінкових тенденцій і своєчасного надання психологічної допомоги.

Важливе практичне значення дослідження полягає у розробці та впровадженні профілактичних програм, спрямованих на попередження віктимної поведінки серед підлітків. На основі результатів дослідження можуть бути створені психокорекційні та тренінгові програми, орієнтовані на розвиток навичок безпечної поведінки, формування адекватної самооцінки, підвищення рівня самоконтролю, емоційної стійкості та впевненості у собі.

Особливого значення набуває формування в підлітків здатності до конструктивного вирішення конфліктів, розвитку критичного мислення та навичок протидії психологічному тиску й маніпуляціям.

Результати дослідження можуть бути використані у практиці роботи закладів освіти з метою створення безпечного освітнього середовища та профілактики булінгу, кібербулінгу, агресивної поведінки й інших форм насильства. Знання про особливості прояву віктимної поведінки дозволяють педагогам та психологам більш ефективно організовувати виховну роботу, спрямовану на розвиток соціальної компетентності підлітків, формування позитивних міжособистісних взаємин та підтримання сприятливого психологічного клімату в учнівському колективі.

Практична значущість дослідження також полягає у можливості використання його результатів у консультативній роботі з батьками. Аналіз чинників сімейного виховання, які сприяють формуванню віктимної поведінки, дозволяє розробляти рекомендації щодо оптимізації дитячо-батьківських взаємин, розвитку емоційної підтримки, зниження рівня конфліктності в сім'ї та формування конструктивних способів взаємодії з підлітками. Це сприяє підвищенню ефективності сімейного виховання та попередженню психологічної дезадаптації дітей.

Окремого значення результати дослідження набувають у сфері профілактики правопорушень та соціально небезпечних явищ серед неповнолітніх. Виявлення особливостей віктимної поведінки дозволяє визначити психологічні механізми, що сприяють потраплянню підлітків у криміногенні або травматичні ситуації, а також розробляти заходи щодо

зниження рівня підліткової віктимізації. Це є важливим напрямом діяльності психологічних служб, правоохоронних органів та соціальних інституцій, спрямованих на захист прав і безпеки дітей та молоді.

Практичне значення дослідження полягає також у можливості використання його результатів у професійній підготовці майбутніх психологів, педагогів та соціальних працівників. Матеріали дослідження можуть бути застосовані під час викладання навчальних дисциплін із вікової, педагогічної, соціальної та юридичної психології, а також при розробці методичних рекомендацій, навчальних програм і тренінгових курсів.

Отже, практична значущість дослідження особливостей прояву віктимної поведінки особистості підлітків полягає у створенні науково обґрунтованої основи для діагностики, профілактики та корекції віктимних проявів, підвищення рівня психологічної безпеки підлітків, попередження соціальної дезадаптації та формування умов для гармонійного розвитку особистості.

Структура дипломної роботи визначена метою та завданнями магістерського дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (78 найменувань). Загальний обсяг роботи – 92 друковані сторінки, обсяг основної частини роботи складає 84 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ВІКТИМНІСТЬ ТА ПРИЧИНИ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Психологічні особливості віктимності особистості

На початкових етапах свого становлення віктимологія була зорієнтована переважно на розв'язання вузького кола завдань, пов'язаних із вивченням жертви злочину в межах кримінологічного знання. Однак поступовий розвиток цієї галузі наукових досліджень засвідчив, що ефективне пояснення феномена віктимності можливе лише за умов міждисциплінарного підходу. Саме тому загальна теорія віктимології почала формуватися на стику кількох наук, зокрема кримінології, юриспруденції, юридичної психології, соціальної психології та інших суміжних дисциплін. Завдяки цьому науковий інтерес змістився від виключно правових аспектів проблеми до більш широкого аналізу психологічних, соціально-психологічних та особистісних характеристик людини, яка потенційно може стати жертвою несприятливих або злочинних впливів. У працях П. Г. Дагеля, Л. В. Франка, В. С. Мінської, А. Ф. Зелінського, Г. І. Шнейдера, В. Є. Коновалової, В. Є. Христенка та інших учених особлива увага приділялася вивченню психологічних властивостей потенційної жертви, особливостей її поведінки, міжособистісних взаємин та умов, що підвищують ризик віктимізації особистості [цит. за 44].

У результаті проведених досліджень було доведено, що людина, яка потрапляє до категорії потенційних жертв, зазвичай характеризується певними індивідуально-психологічними особливостями. Саме ці характеристики можуть створювати передумови для виникнення ситуацій, у яких особистість стає більш уразливою до насильства, маніпуляцій, психологічного тиску або інших негативних соціальних впливів. Ідеться не

лише про зовнішні обставини, а й про специфіку особистісної організації людини, рівень її соціальної зрілості, емоційної стійкості, здатності до прогнозування наслідків власної поведінки та адекватного реагування на небезпечні ситуації [цит. за 44].

Дані кримінальної статистики свідчать про те, що жертвами насильницьких дій значно частіше стають молоді люди та підлітки, які через недостатність життєвого досвіду не завжди здатні правильно оцінити ризики та передбачити можливі наслідки власної поведінки. Молодь нерідко демонструє підвищену довірливість, необережність у взаємодії з малознайомими людьми, схильність до ризикованих дій та авантюрної поведінки. Додатковими чинниками віктимізації можуть виступати прагнення до гострих відчуттів, імпульсивність, легковажність, демонстративна поведінка, надмірна відкритість у спілкуванні, а також схильність відвідувати соціально небезпечні місця чи брати участь у ризикованих заходах. У низці випадків підвищенню ризику віктимізації сприяють уживання алкоголю або психоактивних речовин, вибір небезпечних маршрутів пересування, необачне поводження в конфліктних ситуаціях та недостатній рівень розвитку навичок безпечної поведінки [15].

У зв'язку з цим одним із найважливіших напрямів сучасної соціально-психологічної роботи є розробка та впровадження ефективних засобів профілактики віктимізації особистості. Особливо актуальним це питання є щодо підлітків та молоді, оскільки саме ця вікова категорія характеризується підвищеною емоційною нестабільністю, залежністю від соціального оточення та недостатньо сформованими механізмами саморегуляції. Профілактична діяльність має бути спрямована не лише на попередження злочинності, а й на формування психологічної стійкості особистості, розвиток критичного мислення, навичок безпечної поведінки та конструктивної міжособистісної взаємодії [38].

Попри значну кількість наукових праць, присвячених проблематиці віктимності, проблема особистісних чинників формування психології жертви

й досі залишається недостатньо дослідженою. У сучасній науковій літературі ще не повною мірою розкрито специфіку симптомокомплексу психологічної жертви, механізми формування віктимної поведінки та особливості взаємодії внутрішніх і зовнішніх детермінант віктимізації. Це зумовлює необхідність подальших наукових пошуків та розширення теоретичних і прикладних досліджень у цій сфері [34].

Сучасні умови життя, високий темп соціальних змін, постійний психологічний тиск, конкуренція, необхідність професійної та особистісної самореалізації створюють додаткові передумови для поширення різних форм віктимної поведінки. Усе це сприяє підвищенню вразливості людини до несприятливих життєвих ситуацій та формує схильність до потрапляння у роль жертви. Саме тому вивчення особистісних характеристик людей із підвищеним рівнем віктимності, аналіз їх поведінкових проявів та узагальнення відповідних наукових даних є надзвичайно важливими як для психології, так і для кримінології. Такі дослідження дозволяють не лише глибше зрозуміти природу віктимності, а й визначити найбільш уразливі категорії населення, сформувати групи ризику та розробити цілеспрямовані профілактичні заходи [12].

Значний внесок у розвиток сучасної віктимології зробив відомий український учений В. О. Туляков — фахівець у галузі кримінального права, кримінології та віктимології. У своїй монографії «Віктимологія» він ґрунтовно розглянув проблеми протидії агресивній злочинності, питання загальної теорії віктимології, методологічні засади кримінально-правових досліджень та особливості кримінальних проступків. Наукові положення та концептуальні підходи, запропоновані В. О. Туляковим, стали важливим підґрунтям для подальших досліджень у сфері віктимології та психології жертви [цит. за 41].

Вагомий внесок у розвиток віктимологічної науки здійснив також Д. В. Рівман. У своїх наукових працях він детально проаналізував предмет і методологію віктимології як складової кримінологічного знання, визначив її завдання та практичне значення. Особливу увагу дослідник приділив

характеристиці особистості потерпілого, його психологічним, моральним і соціокультурним рисам, а також специфіці взаємодії між жертвою та правопорушником. Значущими є й практичні рекомендації Д. В. Рівмана щодо організації індивідуальної та загальної профілактики віктимної поведінки [цит. за 41].

Одним із перших дослідників, який звернув увагу на необхідність вивчення поведінки потерпілого, був Л. В. Франк. Саме він висунув ідею про доцільність розгляду віктимології як окремого наукового напрямку та запропонував низку основних віктимологічних понять і категорій, які згодом увійшли до наукового обігу. У своїх працях Л. В. Франк аналізував особливості поведінки жертв злочинів, проблеми неповнолітніх потерпілих і правопорушників, а також роль потерпілого у механізмі злочинної поведінки [цит. за 41].

Науковий інтерес становить і підхід В. І. Полубінського, який трактував індивідуальну віктимність як властивість особистості, зумовлену сукупністю соціальних, психологічних та біофізичних характеристик людини. На думку дослідника, саме ці якості за певних життєвих обставин можуть створювати умови, за яких зростає ймовірність заподіяння особі шкоди внаслідок протиправних дій. Такий підхід дозволяє розглядати віктимність не лише як наслідок зовнішніх обставин, а як складне особистісне утворення, що формується під впливом багатьох взаємопов'язаних чинників [цит. за 41].

У своїх наукових працях Б. Холист запропонував класифікацію потерпілих, ґрунтуючись на особливостях їхньої поведінки, способу життя та індивідуальних схильностей. Дослідник виокремив категорію осіб із так званим «невинним нахилом», до якої відніс людей, що стають жертвами злочинів не через власні провокативні дії, а внаслідок специфіки професійної діяльності, соціального становища чи випадкового збігу обставин. До цієї групи належать, зокрема, касири, продавці, водії таксі, працівники правоохоронних органів та представники інших професій, діяльність яких пов'язана з підвищеним ризиком. Крім того, жертвами нерідко стають

випадкові особи, які опинилися у несприятливих умовах або «потрапили під руку» злочинцю у момент реалізації злочинного наміру. Таким чином, Б. Холист наголошував, що віктимізація особистості може бути обумовлена не лише її поведінкою, а й впливом зовнішніх соціальних та ситуаційних факторів [цит. за 50].

Значний внесок у розуміння психологічних передумов формування віктимності зробили представники психоаналітичного напрямку. Зокрема, З. Фрейд вважав, що в процесі психічного розвитку людини можливе своєрідне «застрягання» або фіксація на певних етапах дитячого розвитку. У подальшому це може зумовлювати формування специфічних рис характеру дорослої людини, які З.Фрейд описував як оральний або анальний тип характеру. Хоча сучасні психоаналітики вже не надають такого вирішального значення лібідо, як це робив сам З.Фрейд, основні положення його теорії залишаються актуальними й сьогодні. Насамперед це стосується ідеї про те, що психологічні труднощі дорослої людини мають коріння у дитячому досвіді. Взаємодія з найближчим соціальним оточенням у ранньому дитинстві формує певні моделі сприйняття світу та поведінки, які надалі несвідомо переносяться на життєві ситуації у дорослому віці. Крім того, важливим положенням психоаналізу є визнання того, що визначення рівня особистісного розвитку має ключове значення для розуміння характеру людини та особливостей її поведінки [цит. за 36].

Подальший розвиток психоаналітичних ідей здійснив Е. Еріксон, який переосмислив фрейдівські стадії розвитку особистості через призму міжособистісних завдань дитини. Учений розглядав розвиток особистості як послідовність психосоціальних криз, успішне або неуспішне подолання яких впливає на подальше життя людини. У межах цієї концепції було описано можливі фіксації на проблемах первинної довіри чи недовіри до світу, труднощах автономії, почуттях сорому, сумнівів, вини або проблемах ідентичності. Подібні ідеї простежуються й у багатьох інших психодинамічних теоріях, які спираються на епігенетичний принцип розвитку

особистості. У контексті дослідження віктимності такі підходи є важливими, оскільки дозволяють пояснити, як негативний дитячий досвід, емоційна нестабільність або порушення базових потреб можуть сприяти формуванню психології жертви [цит. за 77].

Особливу групу концепцій, що пояснюють розвиток підвищеної віктимності, становлять теорії сімейного виховання. У межах цих підходів значна увага приділяється характеру внутрішньосімейних взаємин та їх впливу на особистісний розвиток дитини. Дослідники вважають, що важливими чинниками формування віктимної поведінки є порушення емоційного контакту між членами родини, симбіотичні взаємини або, навпаки, емоційна депривація. Надмірна залежність дитини від батьків, обмеження її самостійності, постійний контроль чи недостатність емоційної підтримки можуть негативно впливати на розвиток особистості, сприяючи формуванню невпевненості, безпорадності та підвищеної психологічної вразливості [5].

Важливе значення у вивченні віктимної поведінки має концепція набутої безпорадності. Дослідження Ф. Фінхама, М. Бернса, М. Селігмана та інших учених підтвердили відносну стійкість цього психологічного явища. На думку дослідників, набута безпорадність може зберігатися протягом усього життя людини та суттєво впливати на її поведінку [цит. за 26]. Такий стан характеризується трьома основними видами дефіциту: мотиваційним, когнітивним та емоційним. Мотиваційний дефіцит проявляється у втраті прагнення активно діяти та впливати на ситуацію. Когнітивний компонент виражається у переконанні людини, що її дії не здатні змінити перебіг подій, навіть якщо насправді можливість впливу існує. Емоційний дефіцит проявляється у виникненні тривоги, пригніченості, депресивних переживань та відчуття безсилля. Усе це формує пасивну поведінкову позицію, яка може значно підвищувати ризик віктимізації особистості [цит. за 26].

У сучасній психологічній та кримінологічній літературі поняття «жертва» трактується як людина або сторона взаємодії, яка внаслідок дій іншої особи, групи осіб чи певних обставин втратила значущі для себе матеріальні,

моральні, психологічні або соціальні цінності. У кримінологічному аспекті жертвою вважають фізичну або юридичну особу, якій злочинними діями було завдано матеріальної чи нематеріальної шкоди. У ширшому розумінні до категорії жертв можуть належати також окремі соціальні групи [цит. за 12].

Попри те, що віктимологія традиційно асоціюється з вивченням жертв злочинів, центральним поняттям цієї науки є саме віктимність. Під віктимністю або віктимогенністю розуміють сукупність набутих фізичних, психологічних і соціальних характеристик людини, які підвищують ймовірність її перетворення на жертву злочину, нещасного випадку, маніпулятивного впливу, деструктивного культу чи інших небезпечних ситуацій. Водночас поняття «віктимізація» означає процес формування або реалізації віктимності. Таким чином, віктимізація охоплює як динамічний аспект — процес набуття рис жертви, так і статичний — уже сформований стан віктимності. Сам термін «віктимність» був уведений у науковий обіг Л. В. Франком, який зробив вагомий внесок у становлення віктимології як самостійного напрямку наукового знання [цит. за 12].

У вітчизняній науковій традиції поряд із терміном «жертва» широко використовується поняття «потерпілий», особливо в контексті кримінальних правопорушень. У науковій літературі також поширеним є поняття «віктимна поведінка», під яким зазвичай розуміють необережну, провокативну, аморальну, ризиковану або іншу поведінку, що підвищує ймовірність потрапляння людини у небезпечну ситуацію. Нерідко термін «віктимний» застосовують і щодо самої особистості, акцентуючи увагу на її психологічних та соціальних характеристиках, які можуть сприяти перетворенню людини на жертву злочину або іншого негативного впливу [4].

На сучасному етапі розвитку віктимології існує значна кількість класифікацій жертв, запропонованих різними дослідниками, проте єдина загальновизнана система досі не сформована. Однією з найбільш відомих є класифікація В. С. Мінської, яка аналізувала поведінку потерпілих у контексті насильницьких злочинів. Дослідниця зазначала, що в багатьох випадках

поведінка потерпілого певною мірою провокувала виникнення конфліктної ситуації або сприяла реалізації злочинного наміру. Результати її досліджень засвідчили, що перед учиненням убивств чи нанесенням тілесних ушкоджень між злочинцем і потерпілим у більшості випадків відбувалися конфлікти, сварки чи інші форми негативної взаємодії [цит. за 38].

В. С. Мінська запропонувала класифікувати поведінку потерпілих залежно від ступеня її суспільної небезпечності. До першої групи вона віднесла злочинні дії потерпілого, які самі по собі становлять суспільну небезпеку та можуть спричинити виникнення стану необхідної оборони або сильного емоційного збудження у правопорушника. Другу групу становлять менш небезпечні дії, пов'язані з порушенням адміністративних, цивільно-правових чи дисциплінарних норм. До третьої групи належать порушення моральних норм, які хоча й не мають значної суспільної небезпеки, однак можуть впливати на розвиток конфліктних ситуацій та підвищувати ризик віктимізації особистості [цит. за 38].

В. С. Мінська запропонувала також окрему класифікацію потерпілих, основу якої становлять особливості поведінки особи безпосередньо перед учиненням злочину або в момент його реалізації. На думку дослідниці, поведінкові реакції потерпілого нерідко відіграють суттєву роль у розвитку конфліктної ситуації та можуть впливати на механізм злочинного посягання. У межах цієї класифікації виділяються різні форми дій потерпілого, які здатні провокувати загострення міжособистісного конфлікту або створювати передумови для кримінальної ситуації. До таких проявів належать застосування фізичного насильства, словесні образи, спроби вчинення фізичної агресії, а також психологічний тиск у вигляді погроз фізичною розправою, пошкодженням або знищенням майна правопорушника. Окрім цього, до віктимогенних форм поведінки В. С. Мінська відносила необґрунтовану відмову від виконання певних побутових чи майнових зобов'язань, конфлікти, пов'язані з житловими питаннями, примусове виселення особи з місця проживання, висунення необґрунтованих

матеріальних претензій, а також крадіжки та інші дії, що можуть провокувати агресивну відповідь з боку іншої особи. Такий підхід дозволяє розглядати потерпілого не лише як пасивний об'єкт злочину, а і як учасника конфліктної взаємодії, поведінка якого може впливати на розвиток криміногенної ситуації [цит. за 38].

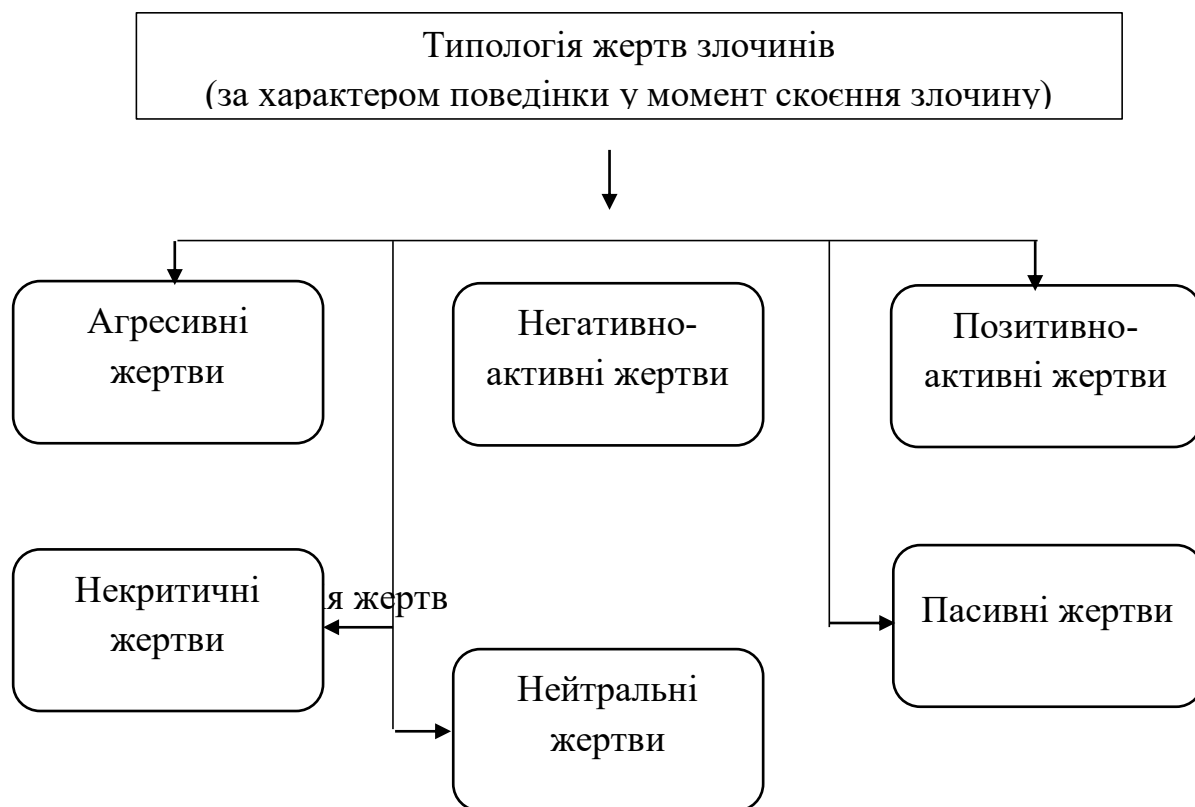
У свою чергу, Б. Холист здійснив класифікацію потерпілих залежно від особливостей їхньої поведінки, способу життя та індивідуальних схильностей. Одну з основних категорій у його концепції становлять особи з так званим «невинним нахилом». До цієї групи дослідник відносив людей, які стають жертвами злочинів не через власні провокативні дії, а внаслідок певних зовнішніх обставин або специфіки соціального становища. Насамперед ідеться про представників професій, діяльність яких пов'язана з підвищеним ризиком для життя та безпеки. Серед них — касири, продавці, водії таксі, працівники правоохоронних органів та інші особи, які через професійні обов'язки змушені взаємодіяти з великою кількістю незнайомих людей або мати справу з матеріальними цінностями. Крім того, до цієї категорії належать особи, які стають жертвами через власне економічне становище або випадковий збіг обставин, тобто люди, які опинилися у невідповідний час у небезпечному місці та фактично «потрапили під руку» злочинцю. Таким чином, Б. Холист підкреслював, що процес віктимізації часто визначається не лише особистісними рисами людини, а й зовнішніми соціальними та ситуаційними чинниками [цит. за 54].

Д. В. Рівман, аналізуючи проблему віктимності, наголошував на необхідності комплексного підходу до класифікації потерпілих. На думку дослідника, характеристика жертви повинна враховувати цілу систему критеріїв, серед яких вік, стать, соціально-рольовий статус, морально-психологічні особливості особистості, тяжкість правопорушення, від якого постраждала людина, ступінь вини потерпілого та характер його поведінки. Такий підхід дає можливість більш глибоко зрозуміти механізми формування

віктимної поведінки та визначити чинники, що підвищують ризик потрапляння людини у небезпечні ситуації [цит. за 54].

Особливу увагу Д. В. Рівман приділяв поведінковим моделям осіб, які можуть стати жертвами злочинів. Дослідник зазначав, що потенційні потерпілі поведуться по-різному залежно від індивідуальних особливостей, життєвого досвіду та конкретної ситуації. Одні особи демонструють агресивну або провокативну поведінку, що може сприяти ескалації конфлікту та виникненню кримінальної ситуації. Інші, навпаки, займають пасивну позицію, не чинять опору насильству та виявляють безпорадність у небезпечних умовах. Окрема категорія осіб характеризується недостатнім розумінням намірів злочинця, невмінням розпізнавати небезпеку або елементарною необережністю, що також підвищує ризик віктимізації [цит. за 54].

На основі ситуаційно-рольового підходу Д. В. Рівман запропонував виокремлювати декілька типів жертв. До них належать агресивні жертви, поведінка яких характеризується конфліктністю, ворожістю або схильністю до провокацій; активні жертви, які самі вступають у ризиковані взаємодії; ініціативні жертви, котрі проявляють надмірну самостійність та необережність у небезпечних ситуаціях; пасивні жертви, для яких характерні безпорадність, невпевненість і підкорення зовнішньому впливу; некритичні жертви, які через довірливість або недостатню здатність до аналізу ситуації не можуть своєчасно оцінити небезпеку; а також нейтральні жертви, поведінка яких не має виражених провокативних чи захисних характеристик. Подібна класифікація має важливе значення для розуміння психологічних механізмів віктимності та розробки ефективних заходів профілактики віктимної поведінки серед різних категорій населення, зокрема підлітків і молоді.

У своїх наукових працях В. О. Туляков запропонував класифікацію жертв злочинів, основу якої становить мотиваційна спрямованість віктимної активності особистості, тобто ті психологічні особливості та поведінкові установки, що зумовлюють підвищену ймовірність потрапляння людини у криміногенні ситуації. Дослідник виокремив декілька типів жертв залежно від характеру їх реагування, поведінкових проявів та специфіки взаємодії із соціальним середовищем [цит. за 41].

Першу групу становлять імпульсивні жертви. Для представників цього типу характерним є переважання несвідомого страху, емоційної дезорганізації та пригнічення раціонального мислення у ситуації небезпеки. У момент злочинного посягання така особа часто не здатна адекватно оцінити обставини чи обрати ефективну модель захисту. Подібний стан дослідник пов'язував із так званим «феноменом Авеля», коли людина внаслідок сильного емоційного потрясіння фактично втрачає здатність до активного опору та прийняття зважених рішень.

До наступної категорії В. О. Туляков відносив жертв з утилітарно-ситуативною активністю, яких нерідко називають «добровільними потерпілими». Йдеться про осіб, які через специфіку власної діяльності, соціального статусу, надмірну довірливість або необережність часто потрапляють у ситуації кримінального характеру. Для таких людей характерна повторюваність подібних ситуацій, тобто схильність знову й знову опинятися у небезпечних обставинах через недостатню обачність або невміння передбачати наслідки власних дій.

Окрему групу становлять установчі жертви, або жертви-провокатори. До цього типу належать агресивні, конфліктні та емоційно нестабільні особистості, поведінка яких часто має демонстративний, викличний або істероїдний характер. У повсякденному житті таких людей інколи образно називають «ходячою бомбою», оскільки вони схильні провокувати оточення на агресивні реакції. Їхня поведінка може виступати каталізатором конфлікту та стимулювати правопорушника до вчинення злочинних дій у відповідь.

Наступний тип — раціональні жертви. До цієї категорії дослідник зараховував осіб, які свідомо чи напівсвідомо створюють криміногенну ситуацію, але згодом самі стають її жертвами. Такі люди можуть маніпулювати іншими, провокувати небезпечні обставини або вступати у ризиковані взаємодії, не усвідомлюючи, що зрештою потрапляють у створену ними ж «пастку».

Ще одну групу складають жертви з ретретистською активністю. Для них характерна пасивність, підвищена тривожність, невпевненість у собі та психологічна вразливість. Дослідник зазначав, що навіть зовнішній вигляд, спосіб життя, замкнутість або беззахисність таких людей можуть несвідомо сигналізувати правопорушнику про легкість потенційного посягання. Саме тому їх іноді визначають як «пасивних провокаторів», оскільки вони не здійснюють відкритих провокаційних дій, однак через власну безпорадність або доступність стають більш уразливими до злочинних впливів [цит. за 41].

Вагомий внесок у розвиток віктимологічної класифікації жертв зробив також Д. В. Рівман, який запропонував типологію, засновану на характері та ступені вираженості особистісних властивостей, що визначають індивідуальну схильність людини до віктимізації.

Першим типом у цій класифікації є універсальна жертва. Особи цього типу характеризуються стійкими особистісними рисами, які зумовлюють підвищену вразливість до широкого спектра злочинних посягань. Їхня поведінка, емоційні реакції чи особливості соціальної взаємодії створюють сприятливі умови для потрапляння у різні небезпечні ситуації.

Другий тип — вибіркова жертва. До нього належать люди, які мають підвищену схильність до певного виду злочинів. Наприклад, окремі психологічні або поведінкові характеристики можуть робити людину більш уразливою саме до шахрайства, насильства чи маніпулятивного впливу.

Третій тип — ситуаційно-віктимний. Особи цієї категорії загалом не мають вираженої віктимності, однак стають жертвами через несприятливе поєднання зовнішніх обставин та ситуаційних чинників. У цьому випадку вирішальну роль відіграє не стільки особистість людини, скільки конкретна життєва ситуація.

До четвертого типу Рівман відносив випадкових жертв. Це люди, які потерпіли внаслідок випадкового збігу обставин і не мали виражених особистісних чи поведінкових характеристик, що підвищували б ризик віктимізації.

П'ятий тип — професійні жертви. До цієї категорії належать особи, чия професійна діяльність пов'язана з підвищеним ризиком стати жертвою злочину. Це можуть бути працівники правоохоронних органів, інкасатори, охоронці, касири, соціальні працівники та представники інших професій, діяльність яких передбачає постійний контакт із потенційно небезпечними ситуаціями [цит. за 41].

У віктимології також прийнято розрізняти потенційних, реальних та латентних жертв. Потенційними вважають осіб, щодо яких ще не було

здійснено протиправного посягання, однак вони мають певні характеристики, що підвищують ризик віктимізації. Реальні жертви — це люди, які вже зазнали матеріальної, психологічної чи фізичної шкоди. Особливий інтерес для науковців становлять латентні жертви — особи, які фактично стали потерпілими, однак з різних причин не звернулися до правоохоронних органів або приховали факт заподіяння їм шкоди. Причинами такої поведінки можуть бути страх, сором, недовіра до правоохоронної системи, психологічна залежність від кривдника чи небажання розголошувати обставини події [62].

У межах некримінальної віктимології дослідження типів жертв поки що залишаються недостатньо розробленими. Проте в процесі консультативної практики, зокрема під час роботи служб психологічної підтримки та телефонів довіри, було виокремлено окремі психологічні типи осіб із вираженою віктимною спрямованістю [52].

До першого типу належать так звані «винні» жертви. Такі люди схильні звинувачувати себе у всіх життєвих труднощах, невдачах і проблемах, навіть якщо об'єктивно не мають до них стосунку. Вони часто беруть на себе відповідальність за події, які не можуть контролювати, і постійно переживають почуття провини. Для них характерне прагнення знаходити підтвердження власної «неправильності» або «недостатності». У деяких випадках почуття провини стає настільки звичним, що людина несвідомо підтримує його та навіть використовує як спосіб психологічної взаємодії з іншими, зокрема у вихованні дітей.

Другий тип — «прокурори» або «обвинувачі». Представники цього типу переконані, що прагнуть змінити інших людей чи життєві обставини, однак насправді їхня поведінка спрямована переважно на пошук винних та перекладання відповідальності за власні переживання на оточення. Такі особи схильні виправдовувати свій гнів, образу або пригніченість діями інших людей, вважаючи власні емоційні реакції цілком закономірними. Часто вони демонструють високий рівень внутрішньої агресії, образливості та

незадоволеності, що негативно впливає на міжособистісні взаємини та може сприяти формуванню конфліктних ситуацій.

До окремого типу віктимних особистостей дослідники відносять так званих самозалякувачів. Для таких людей провідними емоційними переживаннями стають страх, постійна тривога та очікування небезпеки. Вони схильні концентрувати увагу на можливих негативних подіях, які можуть статися як у теперішньому, так і в майбутньому. Навіть якщо загроза є лише уявною, людина переживає її як цілком реальну. Особи з різноманітними фобічними проявами часто усвідомлюють безпідставність власних страхів, однак емоційно не здатні подолати внутрішнє відчуття небезпеки. Їхні переживання можуть стосуватися смерті, самотності, втрати близьких, майбутнього дітей, можливих хвороб чи інших драматичних подій. Значна частина таких страхів виникає через постійну орієнтацію людини на майбутнє та нездатність повноцінно жити в теперішньому моменті, де об'єктивна загроза може бути відсутньою. Водночас необхідно враховувати, що окремі побоювання можуть мати реальне підґрунтя, наприклад страх перед агресивною або потенційно небезпечною особою, здатною до насильницьких дій [52].

Іншим психологічним типом є так звані «супермени». Представники цього типу прагнуть приховувати власні емоції та демонструвати оточенню образ сильної, самодостатньої й емоційно невразливої людини. Для них характерними є труднощі в усвідомленні як власних почуттів, так і переживань інших людей. Такі особи нерідко не здатні чітко визначити, що саме вони відчують у конкретній ситуації, а тому пригнічують страх, гнів, смуток чи інші емоційні реакції. Людина, яка постійно стримує страх і заперечує власну вразливість, може несвідомо шукати небезпечні ситуації, пов'язані з ризиком для життя чи здоров'я. Нерідко це проявляється у схильності до екстремальних учинків, демонстративної сміливості або прагнення довести оточенню власну силу та незалежність. Подібна поведінка

часто супроводжується внутрішнім психологічним напруженням і навіть прихованими тенденціями до саморуйнування [52].

Особи, які пригнічують переживання горя чи смутку, зазвичай намагаються підтримувати образ «сильної людини», яка не дозволяє собі проявляти слабкість або емоційну вразливість. Вони можуть керуватися установками на кшталт: «ніхто не побачить моїх сліз» або «я повинен бути сильним за будь-яких обставин». Подібне емоційне стримування часто призводить до накопичення внутрішньої напруги, що негативно впливає на психічний стан особистості та ускладнює її здатність конструктивно реагувати на стресові ситуації. Не менш небезпечним є і пригнічення агресії. Люди, які надмірно бояться власного гніву та постійно стримують негативні емоції, нерідко стають психологічно беззахисними, що підвищує ризик їхньої віктимізації [39].

Будь-яка жертва злочину — як потенційна, так і реальна — характеризується певними індивідуальними особливостями, які тією чи іншою мірою підвищують її вразливість до несприятливих впливів. Очевидно, що певні риси характеру, особливості поведінки, соціальний статус або специфіка професійної діяльності можуть створювати умови для заподіяння людині фізичної, моральної чи матеріальної шкоди. У віктимології така схильність особистості до потрапляння у небезпечні ситуації позначається поняттям «індивідуальна віктимність» [39].

В. І. Полубінський визначав індивідуальну віктимність як властивість особистості, що формується під впливом соціальних, психологічних та біофізичних характеристик людини і за певних життєвих обставин створює умови, за яких виникає підвищена ймовірність завдання їй шкоди внаслідок протиправних дій. Таким чином, індивідуальна віктимність розглядається не лише як наслідок зовнішніх факторів, а як складне поєднання особистісних якостей і специфіки життєвої ситуації [цит. за 33].

Особистісний компонент віктимізації пов'язаний із наявністю в людини певних суб'єктивних характеристик, що можуть сприяти її перетворенню на

жертву. Підвищена вразливість особистості обумовлюється існуванням специфічних віктимних тенденцій, до яких належать психологічні, соціальні та біофізичні особливості, що посилюють чутливість людини до негативних впливів середовища. У віктимології умовно виокремлюють загальну та спеціальну (психологічну) віктимність. Загальна віктимність пов'язана зі статтю, віком, соціальною роллю, професійним статусом та іншими соціальними характеристиками особистості. Психологічна віктимність, у свою чергу, стосується індивідуально-психологічних особливостей людини, її емоційної сфери, поведінкових реакцій, рівня саморегуляції та особливостей міжособистісної взаємодії. Проте чітко розмежувати ці два види віктимності досить складно, оскільки вони тісно взаємопов'язані та взаємодоповнюють один одного [цит. за 41].

Результати низки наукових досліджень свідчать про існування певних психологічних особливостей, характерних для жертв різних видів злочинів. Так, жертви вбивств часто характеризуються необережністю, схильністю до надмірного ризику, конфліктністю, агресивністю, егоцентризмом, а також зловживанням алкоголем. У багатьох випадках потерпілий був особисто знайомий із правопорушником, що свідчить про значну роль міжособистісних конфліктів у механізмі злочину [13, 32, 36, 57].

Особи, які стають жертвами сексуального насильства, нерідко виявляють труднощі у міжособистісному спілкуванні, можуть бути надто довірливими, нерішучими або психологічно незрілими. Часто для них характерними є інфантильність, недостатній життєвий досвід, невміння адекватно оцінювати ризиковані ситуації чи встановлювати особистісні межі.

Жертви жорстокого поводження або катувань у більшості випадків перебувають у тісних взаєминах із кривдником — це можуть бути дружина, співмешканка, дитина, мати або інші близькі особи, які матеріально чи емоційно залежать від агресора. Для таких потерпілих часто характерні безвольність, невизначеність життєвих позицій, відсутність сформованих інтересів та внутрішньої самостійності. У деяких випадках вони можуть вести

асоціальний або морально дезорганізований спосіб життя. Водночас їхній соціальний статус інколи навіть вищий, ніж у особи, яка вчиняє насильство.

Жертви шахрайства зазвичай характеризуються надмірною довірливістю, самовпевненістю або недостатньою компетентністю у певних питаннях. Часто вони мають виражену потребу у швидкому отриманні вигоди, перебувають у складному матеріальному становищі або виявляють схильність до забобонності та некритичного сприйняття інформації.

Таким чином, психологічні особливості потерпілих від різних видів злочинів безпосередньо пов'язані із загальними проявами віктимності. Саме тому виявлення специфічних особистісних характеристик жертв є одним із найважливіших і водночас найскладніших завдань сучасного віктимологічного аналізу, оскільки дозволяє глибше зрозуміти механізми формування віктимної поведінки та розробляти ефективні профілактичні заходи.

У науковій літературі виокремлюють два базові, або конститутивні, різновиди віктимності [27].

Перший із них — особистісний тип, який розглядається як наявна в індивіда властивість, що проявляється у схильності певних осіб ставати жертвами окремих видів злочинних посягань навіть у тих ситуаціях, коли існувала цілком реальна можливість уникнути небезпеки. Така форма віктимності пов'язана насамперед із психологічними особливостями людини, її поведінковими установками, характером реагування та індивідуальними рисами.

Другий тип — рольова віктимність. Вона визначається не стільки індивідуальними якостями особистості, скільки специфікою соціальної ролі, яку людина виконує в певних умовах життєдіяльності. У цьому випадку небезпека стати жертвою злочину обумовлена самим статусом або професійною діяльністю особи. Іншими словами, навіть за відсутності виражених особистісних передумов людина може зазнати злочинного впливу лише через виконання певної соціальної функції чи професійної ролі.

Отже, віктимність можна розглядати як своєрідне відхилення від моделей безпечної поведінки, що проявляється у комплексі соціальних, психологічних і моральних характеристик. Соціальний аспект охоплює статусні особливості рольових жертв, а також поведінкові відхилення, які суперечать нормам особистої та суспільної безпеки. Психологічний компонент включає патологічні прояви віктимності, підвищену тривожність, страх перед злочинністю та іншими соціальними загрозами. Моральний аспект пов'язаний із засвоєнням віктимогенних установок, норм і моделей поведінки, характерних як для віктимної, так і для кримінальної субкультури, а також із наявністю внутрішньоособистісних конфліктів, що сприяють формуванню позиції жертви.

У сучасній віктимології існує значна кількість підходів до типологізації жертв та визначення видів віктимності. Однією з найбільш поширених є класифікація, запропонована Д. В. Рівманом [23]. Науковець виділяє декілька основних типів віктимності.

Перший тип — універсально-віктимний. Для осіб цієї категорії характерна наявність виражених особистісних рис, які формують високий рівень потенційної вразливості до різноманітних злочинних посягань. Такі люди можуть стати жертвами різних видів правопорушень через сукупність власних психологічних і поведінкових особливостей.

Другий тип — вибірково-віктимний. До нього належать особи, схильні до певних конкретних видів злочинів. Їхня вразливість проявляється вибірково та залежить від специфічних умов або обставин.

Третій тип — ситуативно-віктимний. Особи цієї групи не мають надмірно вираженої віктимності, однак стають жертвами через несприятливий збіг життєвих обставин та дію ситуаційних чинників.

Четвертий тип — випадково-віктимний. У цьому випадку людина потерпає від злочину переважно через випадковий збіг обставин, без виражених особистісних чи поведінкових передумов.

П'ятий тип — професійно-віктимний. Він охоплює осіб, чия підвищена вразливість безпосередньо пов'язана зі сферою професійної діяльності. Виконання певних службових обов'язків створює додатковий ризик стати об'єктом злочинного посягання.

1.2. Моделі поведінки та особливості особистості жертв

Для осіб із підвищеним рівнем віктимності характерна специфічна модель поведінки, яка значною мірою нагадує дитячий спосіб реагування на життєві труднощі та міжособистісні взаємини. Такі люди часто демонструють недостатню автономність, емоційну залежність і труднощі у прийнятті самостійних рішень [18; 35].

Однією з типових рис є невпевненість у власних діях та складність у процесі вибору. Особи з вираженою віктимністю схильні постійно шукати підтримки, порад і схвалення з боку інших людей. Вони нерідко створюють ситуації, у яких відповідальність за прийняття рішень перекладається на оточення, фактично дозволяючи іншим контролювати власне життя.

Такі люди часто жертвують власними інтересами заради потреб інших, навіть якщо це викликає у них внутрішній дискомфорт. Вони переконані, що через самопожертву можуть утримати значущі стосунки та стати необхідними для оточуючих. Водночас навіть деструктивні або травматичні взаємини сприймаються ними як менш небезпечні, ніж самотність [18; 35].

Для осіб із підвищеною віктимністю характерна надмірна чутливість до критики та негативних оцінок. Будь-яке несхвалення вони переживають особливо гостро, прагнучи будь-якою ціною відновити позитивне ставлення до себе. Нечіткість особистісних меж супроводжується страхом проявляти ініціативу, відстоювати власну думку або демонструвати незалежність.

Емоційна сфера таких людей також має специфічні особливості. Пригнічені почуття нерідко накопичуються й періодично проявляються у

вигляді спалахів агресії чи роздратування, після чого людина відчуває провину, сором і внутрішнє спустошення. Водночас вони надзвичайно залежать від оцінок і думок оточення, що значно посилює їхню психологічну нестійкість.

Ще однією характерною ознакою є страх самотності. Особи з віктимними рисами докладають значних зусиль для підтримання будь-яких взаємин, навіть токсичних або принизливих. Перебування наодинці часто викликає у них тривогу, розгубленість і відчуття внутрішньої порожнечі.

Для таких людей властиве недостатньо сформоване відчуття власної цінності. Їм складно усвідомлювати й відкрито виражати власні переживання та потреби. У міжособистісних стосунках вони схильні до надмірної емоційної прив'язаності, фактично «розчиняючись» в іншій людині. Через відсутність чітких психологічних меж вони не завжди можуть розмежувати власні почуття та переживання інших [18; 35].

Особи з вираженою віктимністю нерідко беруть на себе відповідальність за емоційний стан, поведінку та життєві труднощі інших людей. Їхнє життя значною мірою зосереджується навколо прагнення бути «хорошими», отримувати схвалення та відповідати очікуванням оточення. Головною метою стає здатність передбачити бажання інших і задовольнити їх, оскільки саме це створює у них ілюзію безпеки та прийняття [30].

Такі люди часто демонструють надмірну турботливість і схильність до ролі «жертви-мученика», жертвуючи власними інтересами заради інших. Водночас вони мають тенденцію перебільшувати власну відповідальність за події та життя оточуючих. Це проявляється у своєрідній м'якій формі егоцентризму, коли людина намагається контролювати не лише власні почуття, а й переживання інших осіб.

Попри зовнішню поступливість і м'якість, люди з віктимними рисами нерідко виявляються психологічно негнучкими. Їм складно приймати альтернативні погляди або змінювати звичні моделі поведінки. Крім того, їм властива певна нещирість: вони прагнуть створити видимість благополуччя,

приховуючи наявні проблеми чи конфлікти у взаєминах. Для них характерні замкнутість, схильність до приховування справжніх переживань і суперечливість моральних установок.

У психологічній науці існує низка теоретичних підходів, які намагаються пояснити формування феномену «психології жертви», підвищеної віктимності або схильності до жертвенної позиції в міжособистісних і соціальних взаєминах. У науковому дискурсі для позначення цього явища також використовують такі поняття, як «синдром жертви», «феномен жертви» або «жертвенний менталітет». Одним із важливих напрямів його інтерпретації є група концепцій, що ґрунтуються на теоріях періодизації психічного та особистісного розвитку [18; 35, 39, 56].

Згідно з цими підходами, витоки підвищеної віктимності значною мірою пов'язані з особливостями раннього дитинства, перебігом психосексуальних стадій розвитку та можливими фіксаціями на певних етапах формування особистості. Саме ці ранні досвіди, як вважається, визначають подальші стабільні риси характеру. У психологічному розумінні характер виступає як відносно стійка система поведінкових патернів, тобто типовий спосіб реагування людини на різні життєві ситуації. Він формується як результат взаємодії різних психологічних структур, зокрема внутрішніх інстанцій особистості (Я, Воно, Над-Я), а також усталених способів адаптації між внутрішнім світом людини та зовнішнім середовищем.

У межах психодинамічного підходу, започаткованого З. Фрейдом, основна ідея полягає в тому, що базові характеристики особистості закладаються в ранньому дитинстві й надалі залишаються відносно стабільними протягом усього життя. Водночас значущі емоційні переживання та взаємини з першими об'єктами прив'язаності, насамперед із батьками, можуть мати довготривалий вплив. Надалі ці ранні моделі взаємодії несвідомо переносяться на інші значущі соціальні контакти через механізм перенесення (трансферу), визначаючи особливості міжособистісної поведінки, стилі прив'язаності та способи побудови стосунків у дорослому житті [36].

Класична фрейдівська періодизація розвитку особистості зосереджується передусім на динаміці лібідо як основної рушійної сили психічного розвитку. У цій моделі виокремлюються кілька ключових психосексуальних стадій: оральна (приблизно перший рік життя), анальна (від 1,5–2 до 3 років) та фалічна (приблизно від 3–4 до 6 років) [35]. Вважається, що особливості проходження цих етапів мають істотне значення для формування структури особистості.

3. Фрейд також наголошував на можливості «фіксації» на певній стадії розвитку, коли психологічні конфлікти цього періоду не отримують належного вирішення. У такому разі в дорослому віці можуть проявлятися специфічні риси характеру, умовно описувані як «оральний» або «анальний» типи особистості. Попри еволюцію психоаналітичних поглядів, сучасні представники цього напрямку загалом зберігають ключові положення теорії, зокрема [18]:

1. актуальні психологічні труднощі часто мають свої витoki в ранньому дитячому досвіді;
2. ранні моделі взаємодії формують своєрідні шаблони сприйняття реальності, які надалі впливають на інтерпретацію життєвого досвіду;
3. аналіз рівня особистісного розвитку є важливою складовою розуміння психологічної структури індивіда.

Подальший розвиток психодинамічного підходу представлений у теорії психосоціального розвитку Е. Еріксона [цит. за 18]. На відміну від класичного психоаналізу, він розглядає розвиток особистості як послідовність нормативних криз, на кожному з яких індивід стикається з необхідністю вибору між конструктивним і деструктивним варіантом розв'язання внутрішніх суперечностей. Результати цих виборів формують базові особистісні якості, що визначають подальшу життєву позицію та характер соціальних взаємин. Якщо конфлікти певного етапу залишаються невирішеними, вони можуть зберігатися у структурі особистості та проявлятися у дорослому віці у формі інфантильних рис поведінки. Еріксон

також підкреслював принцип епігенезу, згідно з яким нові психологічні утворення нашаровуються на вже сформовані структури [26].

Адаптація фрейдівських стадій у концепції Еріксона дозволила переосмислити їх у термінах соціально-психологічних завдань розвитку. Так, ранні фіксації можуть бути пов'язані з проблемами базової довіри або недовіри до світу, труднощами у формуванні автономії та самостійності, а також із недостатньо сформованою ініціативністю або переживанням провини. Подібні підходи простежуються і в інших психодинамічних моделях, які також враховують принцип поступового нашарування досвіду та структур особистості.

Окрему групу теорій, що пояснюють формування віктимності, становлять концепції сімейного виховання. У їх межах ключовими чинниками розвитку «жертвених» моделей поведінки вважаються порушення внутрішньосімейної взаємодії, зокрема явища симбіозу та емоційної депривації [18].

У випадку симбіотичних сімейних систем між членами родини формується надмірна взаємозалежність, за якої індивідуальні межі особистості фактично стираються. Така система підтримується спільними переконаннями, нормами та уявленнями, які створюють зовнішню ілюзію єдності та гармонії. Водночас будь-які спроби автономізації або виходу з цієї системи нерідко зустрічають опір у вигляді емоційного тиску, покарання, маніпуляцій почуттям провини або позбавлення емоційної підтримки.

У подібних сім'ях нерідко відсутнє чітке усвідомлення особистісних меж, що призводить до змішування ролей і порушення ієрархії. У крайніх випадках діти можуть брати на себе функції дорослих, виконуючи невласливі їм обов'язки, особливо в дисфункційних або алкогольних сім'ях. Такі умови сприяють формуванню емоційної залежності, порушенню нормальних процесів сепарації та можуть створювати ризики подальших психологічних і поведінкових деформацій. В окремих випадках це також підвищує вразливість до різних форм насильства та зловживань [37].

Основні чинники віктимізації дітей у межах сімейної системи можна умовно поділити на кілька взаємопов'язаних груп [18].

Першу групу становлять фактори, пов'язані з психоемоційним станом батьків та особливостями їх взаємодії з дитиною. Йдеться про внутрішні психологічні труднощі дорослих, які безпосередньо впливають на емоційний розвиток дитини та характер сімейного спілкування. Зокрема, до таких проявів відносять тривожність і страхи матері, її відчуття самотності та невпевненості, що може трансформуватися у надмірну опіку, підвищену настороженість і спотворене сприйняття поведінки дитини. У результаті у дитини формуються підвищена тривожність, невпевненість у собі та неадекватна самооцінка ситуацій.

Окремо виділяються емоційні зриви батьків, які проявляються у формі крику, фізичних покарань, постійної критики або принизливих зауважень. Часто такі реакції виконують компенсаторну функцію, дозволяючи дорослим розряджати власну внутрішню напругу та невдоволення життям. Значний вплив має також наявність психопатологічних особливостей у батьків, що призводить до порушень міжособистісної взаємодії в сім'ї та може супроводжуватися як психологічним, так і фізичним насильством щодо дітей.

До цієї ж групи належать порушення емоційної організації сімейного життя, коли атмосфера вдома є хаотичною, нестабільною, а рівень емоційної підтримки недостатній. Це може спричиняти почуття провини у дітей, підвищену тривожність і психологічну депривацію. Важливу роль відіграють і особистісні особливості матерів (або обох батьків), зокрема депресивні стани, занижена самооцінка, імпульсивність, нарцисичні риси, схильність до жертвності чи нестійкості ідентичності. Через механізми ідентифікації ці характеристики можуть частково відтворюватися у поведінкових і емоційних реакціях дитини.

Друга група чинників пов'язана з об'єктивним соціально-економічним становищем сім'ї. Насамперед це низький рівень матеріального забезпечення, економічна нестабільність і побутові труднощі [36], які створюють додаткову

напругу у сімейних взаєминах і можуть підвищувати ризик формування віктимних моделей поведінки. У підлітковому віці це також може сприяти соціальній вразливості та включенню до девіантних або маргінальних груп.

Важливим фактором є неповні сім'ї [39], де відсутність одного з батьків і дефіцит соціальної підтримки часто призводять до емоційного виснаження матері, підвищеної тривожності та проєкції власних негативних переживань на дитину у формі надмірної критики або почуття провини. Додатковими ризиками є дуже ранній вік батьків, недостатній рівень освіти та брак знань щодо виховання, що нерідко призводить до ігнорування базових потреб дитини, її емоційної депривації та підвищеної вразливості.

Третя група чинників стосується норм, цінностей і стилю сімейного виховання. Сюди входять особливості виховних підходів, які безпосередньо формують особистісні риси дитини та її поведінкові стратегії. Важливе значення має розбіжність у сімейних цінностях, нечіткість моральних норм або їх формальне, декларативне існування. Значну роль відіграють також хронічні сімейні конфлікти, зокрема подружні, які можуть створювати психологічно небезпечне середовище та підвищувати ризики девіантних і навіть насильницьких сценаріїв у сім'ї.

Окремо виділяється проблема алкоголізації батьків, що часто супроводжується емоційною занедбаністю дітей, деструктивними моделями взаємодії та формуванням співзалежних стосунків. У таких умовах підвищується ймовірність як психологічного, так і фізичного насильства. Дослідження також вказують на взаємозв'язок між алкогольною залежністю в сім'ї та випадками жорстокого поводження й сексуальних зловживань [37].

У вітчизняній психологічній літературі описано розгорнуту систему стилів сімейного виховання, характерних для підлітків з акцентуаціями характеру та психопатологічними проявами [21]. Серед них виділяють кілька основних типів.

Гіпопротекція характеризується недостатнім рівнем контролю та опіки, що іноді доходить до повної занедбаності дитини. Це проявляється не лише у

фізичному недогляді, а й у відсутності уваги до її емоційного стану, інтересів і проблем.

Домінуюча гіперпротекція, навпаки, передбачає надмірний контроль, постійні обмеження та надмірну опіку. У таких умовах у дитини формуються залежність від дорослих, невпевненість, пасивність і труднощі у самостійній поведінці.

Потурання гіперпротекція проявляється у вихованні за типом «сімейного кумира», коли всі бажання дитини безумовно задовольняються. Це сприяє формуванню завищених домагань, орієнтації на лідерство без достатньої наполегливості та реальних зусиль.

Емоційне відкидання полягає у нехтуванні потребами дитини та можливих проявах жорстокого ставлення. Такий стиль виховання створює умови емоційної депривації та формування почуття непотрібності.

Підвищена моральна відповідальність пов'язана з пред'явленням дитині вимог, що не відповідають її віковим можливостям. Від неї очікують надмірної зрілості, високих моральних стандартів і відповідальності за інших, при цьому ігноруються її власні потреби та особливості розвитку.

Непередбачуваність емоційних реакцій батьків проявляється у різких змінах настрою та ставлення до дитини, що формує у неї стан постійної напруги та невизначеності.

Стиль жорстких взаємин зазвичай поєднується з емоційним відкиданням і може включати елементи фізичного чи психологічного насильства.

Нарешті, суперечливе виховання виникає тоді, коли різні члени сім'ї дотримуються несумісних виховних підходів, що створює хаотичну систему вимог і ускладнює формування стабільних поведінкових норм у дитини.

Таким чином, характер внутрішньосімейних взаємодій, організація сімейної системи та індивідуально-психологічні особливості її членів здійснюють комплексний вплив на становлення особистості дитини. Саме в сімейному середовищі формується уявлення про себе, рівень самооцінки, а також схильність до сприйняття себе як потенційної жертви та відповідні

моделі віктимної поведінки [19]. Іншими словами, сім'я виступає первинним простором, де закладаються як адаптивні, так і деструктивні стратегії соціального функціонування, включно з віктимними тенденціями.

У цьому контексті підвищений рівень віктимності найчастіше пов'язують із вихованням у межах дисфункціональних сімейних структур. Дослідники виділяють кілька їхніх основних різновидів [18]. Зокрема, це незбалансовані сім'ї, у яких порушена гармонія ролей, функцій і взаємної підтримки між членами родини. Окремо розглядаються сімейні системи з «аутсайдерами», тобто членами родини, які мають низький соціометричний статус і фактично займають позицію емоційно відторгннутих осіб (наприклад, дитина, яку батьки сприймають як нелюбиму або менш значущу).

Ще одним типом є структури, що утримують свою стабільність через дисфункцію одного з членів сім'ї. У таких випадках сімейна система поляризується за принципом поділу на «нормальних» членів родини та «винного» або «проблемного» індивіда, на якого фактично покладається відповідальність за всі труднощі. Окремо виділяють приховані коаліції — неусвідомлені або замовчувані союзи між окремими членами сім'ї, які формуються на основі спільних секретів, емоційної ідентифікації та можуть підтримувати симптоматичну поведінку когось із учасників сімейної системи.

Ознаки дисфункціональної сім'ї є багатовимірними та охоплюють як емоційні, так і комунікативні аспекти її функціонування [26]. Серед них виокремлюють заперечення наявних проблем і підтримання ілюзорного уявлення про благополуччя, дефіцит емоційної близькості, жорстку фіксацію ролей і правил, а також підвищену конфліктність у взаєминах. Характерною є також недостатня диференціація «Я» членів родини, коли емоційні стани є взаємно зумовленими («якщо один злиться — злиться вся сім'я»). Межі між особистостями або надмірно розмиті, або, навпаки, надто жорстко ізольовані.

Крім того, для таких сімей типові приховування внутрішніх проблем, підтримання зовнішнього фасаду благополуччя, тенденція до крайніх оцінок і поляризації почуттів, закритість сімейної системи та надмірна орієнтація на

контроль і регламентацію поведінки. Сукупність цих чинників формує специфічний емоційний клімат, який може сприяти розвитку особистісної вразливості та віктимних установок.

Важливим аспектом функціонування таких сімей є наявність так званих патологічних ролей — стійких міжособистісних позицій, які мають травматичний вплив на розвиток особистості. До них належать ролі «сімейного козла відпущення», «Попелюшки», «хворого члена сім'ї», «сімейного кумира» та інші. У різних наукових підходах ці явища описуються як стилі виховання або особливості подружніх взаємин, однак їх спільною рисою є негативний вплив на психічне благополуччя окремих членів родини, особливо дітей.

Формування патологічних ролей у сім'ї може бути зумовлене різними психологічними механізмами. З одного боку, це спосіб приховання особистісних труднощів і підтримання позитивного образу «Я» у межах сімейної системи. З іншого — спроба задоволення індивідуальних потреб, які в нормальних умовах можуть суперечити моральним або соціальним нормам. Важливу роль відіграє також механізм проекції, коли член сім'ї несвідомо приписує іншому власні риси, мотиви чи переживання, закріплюючи тим самим викривлені рольові взаємодії [12].

Окремим психологічним механізмом, пов'язаним із формуванням віктимності, є феномен вивченої безпорадності. Він проявляється у зниженні активності та мотивації особистості внаслідок повторюваного досвіду неконтрольованості подій, коли людина переконується, що її зусилля не впливають на результат [18]. Іншими словами, формується стійке відчуття марності власних дій та неможливості змінити ситуацію.

Цей феномен був експериментально описаний М. Селігманом і С. Майером [38; 40] у дослідженнях на тваринах. У ході експерименту собаки, які спочатку не могли уникнути неприємного впливу, згодом демонстрували пасивну поведінку навіть у ситуаціях, де уникнення стало можливим. Отриманий досвід неконтрольованості призводив до формування очікування,

що будь-які дії не матимуть результату, що, у свою чергу, закріплювало стан безпорадності.

Таким чином, як сімейні умови розвитку, так і психологічні механізми типу вивченої безпорадності можуть виступати важливими чинниками формування віктимної поведінки та підвищеної психологічної вразливості особистості. Подальші емпіричні дослідження підтвердили, що феномен, описаний як «вивчена безпорадність», притаманний не лише тваринам, а й людям. Зокрема, у дослідженні Хірото [цит. за 41] було відтворено подібну експериментальну ситуацію, де учасники зазнавали впливу неприємного інтенсивного шуму, який теоретично можна було припинити шляхом виконання певної комбінації клавіш на пульті керування. Результати показали наявність двох полярних груп реагування. Частина учасників (приблизно третина вибірки) зберігала активність і не демонструвала ознак безпорадності, тобто намагалася впливати на ситуацію та знаходити спосіб контролю шуму. Водночас інша група респондентів (близько десятої частини вибірки) проявила пасивну поведінку: навіть після навчання способу припинення шуму вони не застосовували отримані знання і залишалися бездіяльними, фактично приймаючи ситуацію як некеровану [цит. за 33].

М. Селігман [цит. за 35] підкреслював, що набута безпорадність може мати довготривалий характер і відображає сформоване у людини уявлення про ефективність власних дій. Дослідник виокремив три основні джерела її формування [18]. Першим є безпосередній досвід переживання неконтрольованих негативних подій, коли індивід не може вплинути на ситуацію власними зусиллями. Такий досвід поступово узагальнюється і переноситься на інші життєві контексти, навіть ті, де контроль об'єктивно можливий. До подібних травматичних або неконтрольованих подій відносять жорстке ставлення з боку батьків або педагогів, втрату близьких, серйозні захворювання, розлучення в сім'ї, конфлікти або втрату роботи.

Другим джерелом є опосередковане засвоєння безпорадності через спостереження за іншими людьми, які перебувають у подібному стані. Це

може відбуватися, наприклад, під час перегляду медіаматеріалів, де демонструються сцени безсилля або беззахисності інших осіб, що формує відповідні когнітивні установки.

Третім чинником виступає надмірна опіка у дитячому віці, коли батьки систематично обмежують самостійність дитини, виконуючи за неї завдання і не даючи можливості набувати власного досвіду подолання труднощів.

Формування вивченої безпорадності посилюється за наявності низки психологічних умов. Серед них — відсутність попереднього досвіду успішного розв'язання складних ситуацій, низька мотивація до активного пошуку рішень, переконання, що інші люди можуть впоратися із завданням, тоді як власні можливості оцінюються як недостатні, а також тривалий досвід ситуацій, у яких не простежується зв'язок між діями та їх результатами.

Стійкість цього феномену була підтверджена дослідженнями Ф. Фінгема та співавторів, а також М. Бернса і М. Селігмана [цит. за 35], які припускали, що в окремих випадках стан безпорадності може зберігатися протягом усього життя. У структурі проявів вивченої безпорадності виділяють три основні компоненти: мотиваційний, когнітивний та емоційний. Мотиваційний компонент проявляється у зниженні активності та відмові від спроб впливати на ситуацію; когнітивний — у труднощах засвоєння нового досвіду та переконанні в неефективності власних дій навіть за наявності реальних можливостей змін; емоційний — у розвитку станів пригніченості, тривожності або депресивних переживань, пов'язаних із відчуттям безсилля [18].

У подальшому М. Селігман переосмислив первинно біхевіоральну модель вивченої безпорадності, інтегрувавши когнітивний підхід. Він спирався на концепцію Б. Вайнера [цит. за 35], який довів, що поведінка людини після невдачі залежить від того, як саме вона інтерпретує її причини — як результат недостатніх зусиль або як наслідок зовнішніх, неконтрольованих обставин. У подальших роботах Селігман і його колеги розширили цю ідею, пояснюючи індивідуальні відмінності у схильності до

безпорадності через особливості пояснювального стилю — оптимістичного або песимістичного [30].

Дослідження І. О. Дев'ятовського [цит. за 18] показують, що у професійному середовищі, зокрема серед менеджерів, формуванню вивченої безпорадності сприяє поєднання високої мотивації уникнення невдач із переважанням стан-орієнтованого контролю дій, коли увага зосереджується не на результаті, а на внутрішніх переживаннях і оцінках.

Узагальнюючи, можна зазначити, що формування віктимності зумовлюється як особливостями вікового розвитку особистості, так і впливом сімейного виховання. Саме в сім'ї, за умов порушених емоційних взаємин, створюється несприятливе середовище для розвитку психологічної стабільності дитини, що може призводити до формування стійкої емоційної незадоволеності та підвищеної вразливості. У цьому контексті сім'я виступає одним із ключових чинників становлення «психології жертви», поряд із феноменом вивченої безпорадності.

У другому розділі було уточнено, що жертва (за Христенком) — це учасник взаємодії, який втрачає значущі для себе цінності внаслідок впливу іншої особи, групи або несприятливих обставин. Віктимний феномен у цьому контексті вивчається у межах міждисциплінарного напрямку — віктимології. Її завдання полягає в аналізі особистості жертви злочину, особливостей її взаємодії з правопорушником до, під час і після вчинення злочину, а також у дослідженні ситуацій, що сприяють виникненню шкоди. Предметом віктимологічного аналізу є також поведінка потерпілих, характер їхніх міжособистісних відносин із винною стороною та умови, в яких відбулося правопорушення.

Знання про осіб, які постраждали від насильницьких або майнових злочинів, а також систематичне узагальнення емпіричних даних щодо їхніх характеристик у поєднанні з аналізом особистості правопорушника, створює важливі передумови для підвищення ефективності профілактичної роботи.

Такий підхід дає змогу точніше визначати напрями запобіжних заходів,

а також виокремлювати категорії населення, які найчастіше зазнають впливу певних суспільно небезпечних посягань. Фактично йдеться про ідентифікацію груп ризику та розробку цілеспрямованих програм взаємодії з ними [2].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що віктимологічні дослідження охоплюють кілька ключових напрямів. Насамперед вони спрямовані на вивчення соціальних, психологічних, правових і моральних характеристик потерпілих від злочинів, що дозволяє з'ясувати, які саме індивідуально-психологічні, емоційні або вольові особливості могли сприяти формуванню ситуації віктимізації. Другий важливий аспект стосується аналізу взаємин між потерпілим і правопорушником, що дає можливість зрозуміти, якою мірою характер цих взаємодій впливає на виникнення злочинної поведінки, її мотивацію та динаміку.

Третій напрям пов'язаний із дослідженням ситуацій, які передують злочину або безпосередньо його супроводжують. У центрі уваги тут перебуває поведінка потерпілої сторони — її активність або пасивність, здатність реагувати на загрозу та взаємодія з поведінкою злочинця.

Четвертий аспект охоплює посткримінальну поведінку жертви, тобто її дії після вчинення злочину: звернення до правоохоронних органів, участь у встановленні істини, співпраця або, навпаки, перешкоджання слідству, а також способи відновлення порушених прав.

П'ятий напрям стосується механізмів відшкодування завданої шкоди, передусім заходів, спрямованих на фізичну, психологічну та соціальну реабілітацію постраждалих осіб. Загалом віктимологія як науковий напрям зосереджується на комплексному вивченні причин і умов заподіяння шкоди, аналізі особистісних характеристик жертв, а також ситуаційних факторів, що підвищують ризик насильницьких або інших протиправних дій.

1.3. Вплив травми на розвиток особистості

Однією з найбільш актуальних проблем сучасної психології залишається дослідження впливу психічної травми на розвиток особистості. Психічна травма розглядається як результат переживання інтенсивних негативних життєвих подій, які викликають значний стрес і можуть мати довготривалі наслідки для психічного функціонування людини. До таких подій належать насильство, булінг, втрата близьких, сексуальне насильство, воєнні дії або стихійні лиха.

Наслідки психічної травматизації є багаторівневими та можуть суттєво впливати на різні сфери розвитку особистості. Зокрема, вона здатна порушувати процеси формування самосвідомості, змінювати емоційне реагування, ускладнювати соціальні взаємодії та негативно позначатися на когнітивному розвитку. У результаті можуть виникати труднощі в регуляції самооцінки, поведінки, міжособистісних стосунків і загального психічного благополуччя [7].

Сучасні соціальні умови сприяють збільшенню кількості чинників, що потенційно травмують психіку дитини чи підлітка. До них належать сімейні конфлікти, алкогольна залежність у сім'ї, тяжкі захворювання, загроза життю та інші кризові обставини. Як підкреслює Л. Л. Бондаревська, подібні фактори є особливо руйнівними для дитячої психіки, оскільки можуть залишати глибокі наслідки, що впливають на подальший життєвий шлях особистості [цит. за 42].

Це зумовлює необхідність поглибленого вивчення того, як психотравмуючий досвід впливає на формування особистісних характеристик підлітків, а також пошуку психологічних механізмів, які сприяють ефективній переробці травматичних переживань. Важливим завданням є також розробка оптимальних стратегій соціальної взаємодії підлітків з однолітками та дорослими, що й визначає спрямованість сучасних емпіричних досліджень у цій сфері.

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблема психічної травми активно розроблялася в працях як класичних, так і сучасних дослідників, зокрема К. Абрахама, М. Горовиця, Ч. Райкрофта, О. Ранка, З. Фрейда та інших. Особлива увага приділяється переживанню кризових і посттравматичних станів, що знайшло відображення у працях Ф. Є. Василюка, Т. С. Кириленко, Н. В. Тарабріної та інших науковців [цит. за 32].

Історично поняття психічної травми бере початок із кінця XIX століття. З. Фрейд одним із перших звернув увагу на зв'язок між травматичним досвідом і розвитком істеричних симптомів, що стало підґрунтям для подальшого розвитку цього напрямку в психології.

У сучасній науковій літературі термін «психічна травма» широко використовується, однак його трактування залишається неоднозначним. Це пов'язано як із різними теоретичними підходами та акцентами на окремих аспектах явища, так і з суб'єктивністю переживання травматичних подій, що ускладнює їх уніфіковану інтерпретацію та систематизацію.

Термінологічний апарат, який використовується для опису феномена «психічна травма», значною мірою залежить від наукової традиції, до якої належить дослідник. У різних підходах — медичному, психологічному, психоаналітичному, біхевіористичному, гуманістичному чи екзистенційному — акценти зміщуються на різні аспекти цього явища, що зумовлює відмінності у його трактуванні та понятійному оформленні.

Так, у межах позитивної психотерапії, розробленої О. Д. Терещуком, психотравматичні переживання поділяються на макротравми та мікротравми [цит. за 23]. Автор розглядає макротравму як значущу життєву подію, яка ставить перед особою необхідність активізації різних внутрішніх ресурсів і потенційно може сприяти її особистісному зростанню. При цьому підкреслюється, що травматичними можуть виступати не лише негативні, а й позитивно забарвлені події, якщо вони мають високу емоційну насиченість і порушують звичний життєвий баланс індивіда [23].

У класичній медичній парадигмі, як зазначає Н. Ю. Максимова, психічна травма часто ототожнюється з поняттям «травматичного стресу». Йдеться про подію, яку людина сприймає як безпосередню загрозу власному існуванню або базовій безпеці, що призводить до різкого порушення її звичного психічного функціонування та супроводжується інтенсивними емоційними реакціями [15]. У межах цього підходу психічна травма розглядається як результат надмірно сильних, руйнівних переживань — страху, жаху, безпорадності — які виникають у відповідь на події, що перевищують адаптаційні можливості людини (О. Осипов, О. Захаров, О. Черепанова та ін.). Водночас у медичній літературі термін «психотравма» використовується не завжди, поступаючись більш клінічно орієнтованим поняттям.

З позицій психологічного підходу, на що звертає увагу Л. І. Паливода, психічна травма визначається як порушення цілісного функціонування психіки, що виникає внаслідок ситуації, яка суб'єктивно сприймається як надзвичайна, складна або непереборна через недостатність внутрішніх ресурсів і захисних механізмів особистості. Такий стан супроводжується глибокими емоційними переживаннями та дестабілізацією внутрішнього світу індивіда [18].

У цьому контексті дедалі більшого значення набуває ідея про те, що визначальним чинником травматизації є не стільки сама подія, скільки її суб'єктивне сприйняття та інтерпретація. Саме тому низка дослідників (Дж. Герман, Н. Є. Гоцуляк, О. П. Євсюков, І. Кобзева, М. Кононова, Т. А. Рябовол та ін.) наголошують на ролі індивідуальних когнітивних і емоційних оцінок ситуації. У зв'язку з цим у науковому дискурсі іноді розмежовують поняття «психічна травма» та «психологічна травма», підкреслюючи, що потенційно травмуюча подія не обов'язково призводить до формування стійкого травматичного досвіду — це залежить від особистісних особливостей, системи захисних механізмів і способу осмислення події [цит. за 11].

Попри різні теоретичні акценти, як у медичному, так і в психологічному підходах зберігається спільне ядро розуміння психічної травми. Воно полягає

в тому, що її виникнення пов'язане з екстремальними подіями, які викликають інтенсивні негативні емоції — страх, жах, відчуття безпорадності, втрату контролю та дезорганізацію внутрішнього стану особистості [29].

У юнгіанській традиції Дональд Калшед розширює розуміння цього феномена, розглядаючи психотравму як будь-який досвід, що спричиняє глибокі душевні страждання. Важливо, що автор підкреслює не лише зовнішнє походження травми, а й внутрішньопсихічні процеси. За його концепцією, психіка, стикаючись із травматичною подією, трансформує її у внутрішню «самотравмуючу силу», а захисні механізми можуть змінювати свою функцію — з адаптивної та охоронної на деструктивну, що фактично посилює внутрішній психологічний конфлікт і саморуйнування [цит. за 21].

Окремий внесок у розуміння витоків психічної травми зробив Отто Ранк, який увів поняття «травми народження». Він розглядав сам акт народження як первинний досвід страху, що стає базовою матрицею для подальшого переживання загроз упродовж життя. Розрив первинної єдності дитини з матір'ю, за Ранком, супроводжується глибоким відчуттям беззахисності та формуванням прагнення до відновлення втраченої гармонії, яке в дорослому віці може проявлятися у вигляді невротичних тенденцій [25; 30].

Узагальнюючи різні підходи, можна зазначити, що психічна травма в сучасній науці найчастіше розглядається як стан інтенсивного страху та емоційного потрясіння, що виникає внаслідок раптової або надзвичайної події, яка перевищує адаптаційні можливості людини. У таких ситуаціях відбувається умовний «прорив» психологічного захисту, що забезпечує стабільність психіки, внаслідок чого особистість переживає глибоку тривогу, безпорадність, дезорієнтацію та втрату відчуття контролю й життєвого сенсу.

Висновки до першого розділу

У першому розділі було здійснено теоретичний аналіз наукових підходів до проблеми віктимності особистості та чинників її формування. Узагальнення сучасних досліджень дозволило встановити, що віктимність є складним багатовимірним феноменом, який охоплює сукупність індивідуально-психологічних, соціальних і поведінкових характеристик, що підвищують ризик особи стати жертвою несприятливих або протиправних впливів.

Розглянуті класифікації типів жертв свідчать про відсутність єдиного підходу до їх систематизації. У науковій літературі виділяються різні підстави типологізації: мотиваційні, поведінкові, ситуаційні та рольові. Це дозволяє розглядати віктимність як динамічну характеристику, яка проявляється у взаємодії особистості з соціальним середовищем та конкретними життєвими ситуаціями.

Встановлено, що формування віктимної поведінки значною мірою зумовлюється особливостями раннього розвитку особистості, сімейного виховання та характером внутрішньосімейних взаємин. Дисфункціональні сімейні умови, емоційна депривація, порушення меж особистості, а також деструктивні стилі виховання створюють передумови для закріплення у дитини залежних, тривожних або пасивно-підлеглих моделей поведінки.

Особливу роль у формуванні віктимності відіграють психотравмуючі фактори та досвід переживання небезпечних або емоційно насичених подій. Психічна травма розглядається як один із ключових механізмів порушення адаптаційних можливостей особистості, що впливає на її самооцінку, систему міжособистісних відносин та здатність до саморегуляції.

Окрему увагу приділено феномену «вивченої безпорадності», який виступає важливим психологічним механізмом формування віктимної поведінки. Він характеризується зниженням мотивації до активних дій, переконаністю у відсутності контролю над подіями та емоційною пасивністю, що підсилює вразливість особистості до негативних впливів.

Таким чином, теоретичний аналіз засвідчив, що віктимність формується як результат взаємодії індивідуально-психологічних особливостей особистості, сімейного середовища, соціальних умов розвитку та травматичного досвіду. Отримані положення створюють наукове підґрунтя для подальшого емпіричного дослідження особливостей прояву віктимної поведінки у підлітковому віці та розробки ефективних психопрофілактичних і корекційних заходів.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЯВУ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Основні етапи організації та проведення емпіричного дослідження

Емпіричну основу дослідження становили учні ліцею № 13 м. Одеси. До участі в експериментальній роботі було залучено 80 підлітків віком 13–14 років. Із загальної кількості респондентів 40 осіб, які мали ознаки переживання психотравмуючих життєвих ситуацій, що потенційно підвищують рівень віктимності, були включені до експериментальної групи. Контрольну групу склали 40 підлітків аналогічного віку, у життєвому досвіді яких не було виявлено подібних психотравмуючих чинників.

Добір досліджуваних здійснювався з урахуванням низки критеріїв, серед яких основними виступали вік, стать та наявність або відсутність психотравмуючого досвіду. Такий підхід забезпечив можливість більш об'єктивного порівняння особистісних характеристик підлітків різних груп та дозволив виявити специфіку впливу пережитих травмуючих подій на розвиток особистості.

Незважаючи на відносно невелику кількість учасників дослідження, репрезентативність отриманих результатів забезпечувалася застосуванням комплексу методів, орієнтованих не лише на кількісну фіксацію показників, а й на їх глибокий якісний аналіз.

Вибір саме підліткового віку як об'єкта вивчення був зумовлений тим, що пережиті в дитинстві або ранньому підлітковому періоді психотравми до цього часу могли бути частково подолані або витіснені, однак їх психологічні наслідки продовжують впливати на емоційну сферу, систему міжособистісних

взаємин та формування образу власного «Я». Саме ці віддалені наслідки психотравмуючого досвіду стали предметом емпіричного аналізу.

У межах дослідження психічна травма розглядалася як стан, що виникає внаслідок неможливості особистості конструктивно подолати негативні або стресогенні життєві події. Подібна ситуація призводить до зниження адаптаційних ресурсів людини, ускладнює процес соціально-психологічного пристосування та негативно позначається на її подальшому особистісному розвитку [8].

До категорії віктимізуючих чинників було віднесено широкий спектр життєвих подій і ситуацій, здатних викликати значні емоційні переживання та деструктивні зміни у психіці дитини. Серед них розглядалися різні форми насильства — психологічне, фізичне та сексуальне, сирітство, смерть близьких членів родини, розлучення батьків, вихід одного з батьків із сім'ї, переміщення дитини із сімейного середовища до притулку чи інтернатного закладу, тяжкі захворювання самої дитини або її родичів, а також ситуації, пов'язані із загрозою життю [24].

Особливий акцент у дослідженні було зроблено на аналізі внутрішньосімейних взаємин як одного з найбільш значущих віктимізуючих факторів. Значна увага приділялася вивченню уявлень підлітків про сім'ю, особливостей їх емоційного ставлення до батьків та сімейного мікроклімату.

Окремо аналізувалися умови виховання у закладах інтернатного типу, зокрема в притулках та школах-інтернатах, оскільки специфіка функціонування таких установ також може виступати потужним джерелом психологічної травматизації.

Важливим положенням дослідження стало розуміння того, що визначальним є не стільки сам факт наявності травмуючої події, скільки індивідуальна реакція особистості на неї. Подекуди навіть незначна ситуація може набути віктимізуючого характеру, якщо дитина не має достатніх внутрішніх ресурсів для її переживання. Водночас у деяких випадках людина

здатна конструктивно реагувати навіть на інтенсивний стрес, не допускаючи суттєвого порушення адаптивних можливостей [28].

Саме тому у дослідженні враховувалися не лише актуальні події останніх років, а й переживання минулих періодів життя, які могли залишити тривалий емоційний слід у психіці дитини.

Організація дослідження передбачала декілька послідовних етапів.

На підготовчому етапі було розроблено спеціальну анкету, спрямовану на виявлення віктимізуючих подій у житті підлітків, а також на визначення особливостей їх реагування на стресові ситуації. Окрім цього, було сформовано комплекс психодіагностичних методик, необхідних для дослідження особистісних характеристик, що формуються під впливом травматичної віктимізуючої події.

Завершенням підготовчого етапу стало проведення пілотажного дослідження, основною метою якого був відбір найбільш інформативних та валідних методик для подальшого вивчення особистісних особливостей підлітків, які мають досвід переживання травматичних віктимізуючих подій.

Наступний етап був присвячений безпосередній реалізації емпіричного дослідження. У його межах здійснювалася апробація комплексу методик експериментально-психологічного обстеження емоційного стану та особливостей особистісного розвитку підлітків, зокрема вихованців шкіл-інтернатів, які зазнали впливу психотравмуючих факторів.

На аналітичному етапі проводився ґрунтовний кількісний і якісний аналіз отриманих експериментальних даних. Для забезпечення достовірності результатів використовувалися методи математичної статистики, а обробка емпіричних показників здійснювалася за допомогою статистичного пакета SPSS 11.5.

Отже, стратегія дослідження особистісних характеристик, сформованих унаслідок переживання травматичної віктимізуючої події, передбачала кілька взаємопов'язаних напрямів роботи:

1. Визначення наявності віктимізуючих подій у житті респондентів, встановлення віку виникнення травматичного досвіду та оцінювання потенційних можливостей його подолання.
2. Аналіз особливостей реагування підлітків на небезпечні ситуації та несприятливі життєві обставини.
3. Дослідження внутрішньосімейних взаємин і уявлень про сім'ю у підлітків із віктимізуючим досвідом.
4. Вивчення індивідуально-психологічних характеристик, особливостей образу «Я» та системи самоставлення підлітків.
5. Проведення порівняльного аналізу результатів, отриманих в експериментальній і контрольній групах.

2.2. Методики дослідження особливостей віктимної поведінки підлітків

Для досягнення поставленої мети та реалізації основних завдань дослідження було використано комплекс взаємодоповнювальних і взаємоперевірних методів. Такий підхід забезпечив всебічне вивчення особливостей особистості підлітків, які мають віктимізуючий досвід, а також підвищив достовірність і наукову обґрунтованість отриманих результатів. У процесі дослідницької роботи застосовувалися аналіз документації та індивідуальних карт розвитку учасників експерименту, анкетування, а також експериментально-психологічна діагностика із використанням спеціально підібраного комплексу психодіагностичних методик.

Для виявлення у житті підлітків травматичних віктимізуючих подій минулого та визначення їхніх потенційних можливостей щодо подолання наслідків психотравми було використано авторську анкету. Зміст запитань анкети був спрямований на отримання інформації про соціальний статус підлітка, коло його інтересів, особливості життєвого досвіду, наявність

психотравмуючих ситуацій, вік виникнення травматичних переживань, а також специфіку реагування на стресові обставини. Використання анкети дозволило отримати первинні дані щодо характеру психотравмуючого досвіду та особливостей його суб'єктивного переживання респондентами.

Для вивчення рівня стресостійкості використовувалася проективна методика «Людина під дощем» А. Абрамса та А. Емчіна. Автори цієї методики прагнули створити інструмент, який дозволяв би досліджувати особливості поведінки людини в умовах дії символічного стресового чинника, роль якого у даному випадку виконує дощ [4].

Одним із ключових ресурсів соціально-психологічної адаптації особистості є здатність протистояти несприятливим зовнішнім впливам та стресогенним ситуаціям. Така здатність формується за участю різноманітних психологічних механізмів, серед яких важливе місце посідають темперамент, вольові якості, інтелектуальні ресурси, самосвідомість та механізми психологічного захисту. Прагнення до безпеки й емоційної стабільності стимулює розвиток конструктивних способів психологічного захисту та подолання стресу.

Застосування методики «Людина під дощем» у поєднанні з іншими психодіагностичними процедурами дозволило отримати відповіді на низку важливих питань, а саме:

- яким чином підліток реагує на стресову ситуацію;
- якими внутрішніми ресурсами володіє для подолання тривожних або загрозливих обставин;
- чи здатний він конструктивно планувати власну поведінку в умовах емоційного напруження; а також
- які психологічні механізми захисту використовує у складних життєвих ситуаціях.

Після виконання малюнка підліткам пропонувалося письмово відповісти на низку додаткових запитань, пов'язаних із віком персонажа, його емоційним станом, готовністю до дощу, ставленням до самого дощу, а також можливими

способами допомоги та самодопомоги у складній ситуації. Аналіз відповідей дозволяв більш глибоко зрозуміти внутрішній світ респондента, його ставлення до стресу та особливості переживання труднощів.

На основі аналізу малюнків і письмових відповідей було сформовано систему параметрів оцінювання результатів. До них належали естетичність малюнка, розмір та розташування фігури, характер поведінки персонажа під дощем, рівень його психологічного комфорту, наявність засобів захисту, використання кольору, сила дощу, наявність позитивних символічних образів, загальне емоційне тло малюнка та інші показники, що відображають особливості емоційного реагування й адаптивних можливостей підлітка.

Для аналізу внутрішньосімейних взаємин та особливостей уявлень підлітків про сім'ю використовувалася проективна методика «Малюнок сім'ї в образах тварин» Т. Д. Зінкевич-Євстігнєєвої та Д. Б. Кудзілова.

Завдяки поєднанню малюнкової діяльності та подальшої бесіди з респондентом методика дозволяє виявити особливості емоційного сприйняття сімейних взаємин, приховані переживання та внутрішні конфлікти.

Інструкція «Намалюйте свою сім'ю в образах тварин» активізує асоціативні процеси та сприяє прояву несвідомих переживань особистості. Особливого значення набуває вибір тварини, з якою підліток асоціює себе, оскільки цей образ може відображати як внутрішні проблеми, так і особистісні ресурси дитини [4].

Символічний зміст образу тварини аналізувався на трьох рівнях: особистісному, що відображає суб'єктивне сприйняття тварини автором; природному, який включає біологічні особливості та поведінкові характеристики тварини; а також культуральному, що пов'язаний із архетипічними символами та міжкультурними уявленнями про певний образ.

Після виконання малюнка учням також пропонувалося письмово відповісти на низку запитань щодо того, кого саме зображено на малюнку, які стосунки існують між персонажами, хто в родині є головним, хто перебуває у

конфлікті або потребує захисту, а також із ким із персонажів респондент ототожнює себе.

Оцінювання результатів методики здійснювалося за широким спектром параметрів: естетичність зображення, співвідношення розмірів фігур, особливості їх просторового розташування, дистанція між членами сім'ї, наявність предметів або додаткових образів між персонажами, характер емоційного контексту, ступінь психологічної близькості чи конфліктності між образами, видові особливості тварин, характер взаємин між ними, відчуття прийняття або відторгнення в сімейній системі, а також ідентифікація із власною чи ідеалізованою сім'єю.

Застосування комплексу зазначених методик забезпечило можливість комплексного вивчення особистісних характеристик підлітків, які пережили психотравмуючі події, а також дозволило виявити особливості їх емоційного стану, системи самоствалення, способів реагування на стрес та специфіки внутрішньосімейних взаємин.

Висновки до другого розділу

У другому розділі було представлено організацію та методичне забезпечення емпіричного дослідження особистісних особливостей підлітків, які мають травматичний віктимізуючий досвід, а також визначено основні напрями аналізу впливу віктимізуючих подій на емоційний стан, самосприйняття та систему міжособистісних взаємин досліджуваних.

Емпіричне дослідження проводилося на базі ліцею № 13 м. Одеси за участю підлітків віком 13–14 років. Відповідно до наявності або відсутності віктимізуючого досвіду респонденти були розподілені на експериментальну та контрольну групи. Такий підхід забезпечив можливість здійснення порівняльного аналізу психологічних особливостей підлітків та визначення специфіки впливу віктимізуючих подій на розвиток особистості.

У ході дослідження було уточнено зміст поняття психічної травми та віктимізуючої події як наслідку неможливості конструктивного подолання стресових і травматичних життєвих обставин, що призводять до зниження адаптаційних можливостей особистості. Встановлено, що віктимізуючими чинниками можуть виступати різноманітні життєві події: насильство, сирітство, сімейні конфлікти, смерть близьких, розлучення батьків, перебування в інтернатних закладах, тяжкі захворювання та інші ситуації, які негативно впливають на емоційний розвиток дитини та її систему міжособистісних взаємин.

Особливу увагу в дослідженні було приділено вивченню внутрішньосімейних взаємин як одного з найважливіших чинників психологічної травматизації. Доведено, що характер емоційного клімату в сім'ї, рівень підтримки, прийняття або конфліктності між її членами значною мірою визначають особливості переживання психотравмуючих подій підлітками та впливають на формування їхнього образу «Я», самооцінки та поведінкових реакцій.

Для реалізації поставлених завдань було використано комплекс взаємодоповнювальних психодіагностичних методів, що поєднували анкетування, стандартизовані особистісні опитувальники та проєктивні методики. Застосування укладеної анкети дозволило виявити характер віктимізуючих подій у житті підлітків, особливості їх переживання та специфіку реагування на стресові ситуації.

Важливе місце у дослідженні посіли проєктивні методики, що дали змогу виявити приховані емоційні переживання та внутрішні конфлікти респондентів. Методика «Людина під дощем» сприяла дослідженню рівня стресостійкості, особливостей реагування на стрес та наявних психологічних ресурсів для подолання складних життєвих ситуацій. Аналіз малюнків дозволив оцінити емоційний стан підлітків, їхню готовність до подолання труднощів, способи психологічного захисту та загальний рівень адаптивності.

Проективна методика «Малюнок сім'ї в образах тварин» забезпечила можливість глибше дослідити систему внутрішньосімейних взаємин, особливості сприйняття підлітками власної сім'ї, рівень емоційної близькості між її членами, а також наявність конфліктності, відчуження чи почуття неприйняття. Використання символічних образів тварин дозволило виявити несвідомі аспекти переживань респондентів та особливості їх сімейної ідентифікації.

Таким чином, розроблений комплекс психодіагностичних методик забезпечив всебічне та комплексне дослідження особистісних характеристик підлітків із віктимізуючим досвідом. Отримані у процесі емпіричного дослідження дані створюють основу для подальшого аналізу психологічних наслідків психотравми, виявлення чинників віктимізації та розробки ефективних психокорекційних і профілактичних заходів, спрямованих на підтримку емоційного благополуччя та адаптаційних можливостей підлітків.

.

РОЗДІЛ 3

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

3.1. Особливості переживання підлітками віктимізуючих подій минулого

З метою виявлення наявності у житті підлітків віктимізуючих подій минулого, а також визначення їхніх потенційних можливостей щодо подолання стресових ситуацій, було укладено анкету. Вона дозволила отримати важливу інформацію про соціальні умови життя підлітків, характер пережитих ними віктимізуючих подій та особливості емоційного реагування на них.

Перший блок запитань анкети був спрямований на з'ясування соціального становища опитаних підлітків. Саме цей аспект став початковим етапом дослідження віктимізуючих переживань, оскільки несприятливі соціальні умови нерідко виступають потужним джерелом психологічної віктимізації дітей та підлітків.

Аналіз анкетних даних засвідчив, що серед учасників експериментальної групи 20 підлітків проживали у школі-інтернаті. Причини перебування дітей у закладі інтернатного типу були різними: відсутність батьків, позбавлення їх батьківських прав, а також явище соціального сирітства. Інші 20 респондентів проживали у сім'ях, однак і серед них значна частина виховувалася у несприятливих умовах. Так, деякі зростали у неповних сім'ях, інші підлітки проживали у повних, проте соціально неблагополучних родин, де спостерігалися матеріальні труднощі, хронічні захворювання або алкогольна залежність одного чи обох батьків.

Отримані результати дають підстави стверджувати, що всі учасники експериментальної групи потенційно перебували в умовах, здатних спричинити формування віктимізуючого досвіду.

У контрольній групі ситуація виявилася дещо іншою: 30 підлітків проживали у повних сім'ях, тоді як 10 осіб виховувалися у неповних родинах унаслідок розлучення батьків або смерті одного з них.

Під час вивчення чинників, які викликали найбільш інтенсивні віктимізуючі переживання, підліткам пропонувалося визначити лише одну подію, яка стала для них найболючішою.

Серед вихованців закладу загальної середньої освіти №13 найбільш травматичними обставинами виявилися:

- смерть одного з батьків (22 %),
- різке вилучення із сім'ї та переведення до притулку (22 %),
- смерть близького родича (13 %),
- власна травма чи тяжке захворювання (13 %).

Окрім цього, респонденти згадували такі події, як розлучення батьків, залишення сім'ї одним із батьків, загроза життю, тяжка хвороба близької людини або ув'язнення когось із батьків.

Водночас значна кількість підлітків — (51,1 %) — відмовилися називати обставину, яка стала для них найбільш стресовою. Подібна реакція може свідчити про замкненість, емоційне уникнення та дію психологічних захисних механізмів. У своїх анкетах вони залишали відповіді на кшталт «не хочу писати», «не скажу» тощо, демонструючи небажання торкатися болючих переживань.

Під час анкетування спостерігалися виражені зміни у поведінці підлітків саме в момент відповідей на питання, пов'язані із віктимізуючими подіями.

Вихованці починали голосно розмовляти, сміятися, перепитувати, зазирати до анкет інших учасників. Подібні поведінкові прояви можна трактувати як своєрідну форму психологічного захисту, спрямовану на уникнення емоційно травматичних спогадів. Це дає підстави припустити, що

спогади про пережиті віктимізуючі ситуації залишаються для багатьох підлітків надзвичайно важкими навіть через тривалий час після подій.

У процесі спостереження було зафіксовано різноманітні форми захисної поведінки, серед яких агресивне заперечення, емоційне відсторонення, демонстративні реакції, використання гумору як механізму психологічного захисту, а також схильність до занурення у власні спогади.

У контрольній групі найчастіше серед травматичних подій називалися

- власна травма чи серйозне ушкодження (27,8 %),
- смерть одного з батьків (22,2 %),
- смерть близького родича (16,7 %),
- розлучення батьків (11,1 %),
- смерть або травмування домашньої тварини (11,1 %).

Крім цього, окремі діти згадували сварки з батьками або короточасні розлучення з ними. Не відповідали на питання щодо найсильнішої стресової ситуації 42 % опитаних.

Порівняльний аналіз отриманих результатів показав, що для підлітків, які належать до експериментальної групи, характерними є специфічні віктимізуючі переживання, пов'язані із вилученням із сім'ї та переміщенням до іншого соціального середовища — притулку чи інтернатного закладу. У висловлюваннях підлітків простежувалися такі формулювання, як «забрали до притулку», «віддали від мами», «батько покинув, і я потрапив до притулку».

При цьому травматичним фактором виступала не лише сама причина вилучення із сім'ї, а й перебування у закладі інтернатного типу як таке.

Подібна ситуація, як правило, супроводжується низкою інших несприятливих обставин, які передували вилученню дитини із сімейного середовища. У результаті у підлітка може формуватися комплекс стійких негативних переживань, почуття покинутості, небезпеки, недовіри до оточення, що, своєю чергою, сприяє розвитку специфічних форм захисної поведінки та деструктивних віктимізуючих утворень.

Окремий блок анкети був спрямований на з'ясування вікового періоду, у якому діти пережили найбільш сильну психотравмуючу подію. Відповіді на це запитання надали більшість підлітків із числа учнів ліцею №13. Аналіз отриманих результатів засвідчив, що переважна частина психотравмуючих переживань припадає саме на дошкільний вік — цей період зазначили 44,4 % підлітків. Ще 30,5 % респондентів вказали, що найбільш травматичні події сталися у молодшому шкільному віці, тоді як 25 % пережили найсильніший стрес уже в підлітковому періоді.

Підлітки із контрольної групи продемонстрували інший характер вікового розподілу психотравмуючих ситуацій. На це запитання відповіли 47,4% підлітків, серед яких найбільша кількість респондентів пов'язувала найбільш значущі стресові переживання саме з підлітковим віком. У молодшому шкільному віці психотравмуючі ситуації пережили 42,1 % опитаних, тоді як на дошкільний період припадало лише 10,5 % випадків.

Узагальнення отриманих даних дозволяє зробити висновок про те, що для підлітків експериментальної групи характерне значно більш раннє переживання травматичних віктимізуючих подій. Це може свідчити про глибший і триваліший вплив віктимізуючого досвіду на формування особистості. Натомість у підлітків контрольної групи найбільш емоційно значущими виявилися переважно події, які відбулися порівняно нещодавно.

Подібна тенденція може пояснюватися або більш успішним подоланням дитячих психотравм, або відсутністю у ранньому віці надзвичайно інтенсивних віктимізуючих переживань.

Важливо зазначити, що підлітки експериментальної групи, на відміну від учасників контрольної, достатньо детально пригадували обставини віктимізуючих подій, які сталися ще у ранньому дитинстві. Це дає підстави припускати, що пережиті ситуації залишаються для них психологічно значущими навіть через тривалий проміжок часу. Ймовірно, саме тривале емоційне збереження віктимізуючих переживань ускладнює процес їх конструктивного подолання та негативно впливає на подальший розвиток

віктимності підлітків. Наслідком цього можуть ставати деструктивні зміни в емоційній сфері, особливостях поведінки та системі міжособистісних взаємин.

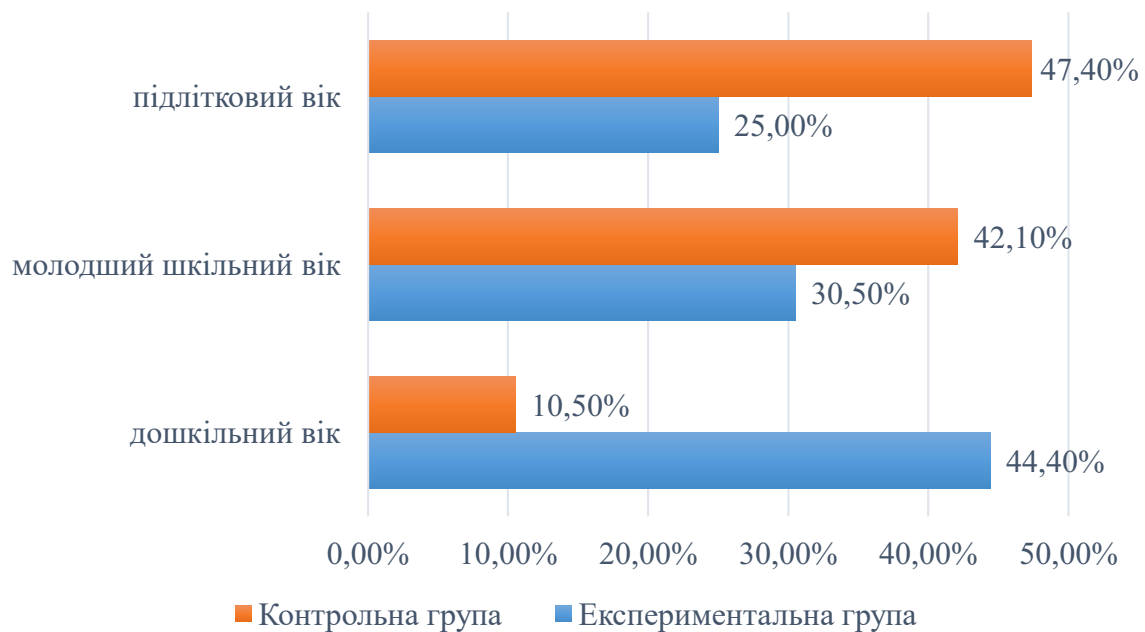

Рис. 3.1. Особливості віктимізуючих переживань, відзначених у різні вікові періоди життя підлітків

На рис. 3.1 представлено особливості віктимізуючих переживань, які були відзначені підлітками у різні вікові періоди їхнього життя. Діаграма відображає розподіл психотравмуючих подій залежно від віку, у якому вони були пережиті респондентами експериментальної та контрольної груп. Отримані результати дозволяють простежити вікову динаміку виникнення травматичних переживань та визначити періоди найбільшої психологічної вразливості підлітків.

Аналіз рисунка свідчить про те, що у підлітків експериментальної групи найбільша кількість віктимізуючих переживань припадає саме на ранні етапи розвитку, передусім на дошкільний вік. Значна частина респондентів зазначила, що саме в цей період вони пережили найбільш сильні психотравмуючі події. Дещо менша кількість травматичних ситуацій припадає

на молодший шкільний вік, тоді як у підлітковому віці частота подібних переживань є відносно нижчою.

Подібний розподіл може свідчити про те, що психотравмуючі фактори почали впливати на особистість досліджуваних ще на ранніх етапах формування психіки, коли дитина є особливо чутливою до несприятливих соціальних і сімейних умов. Переживання сильних стресових ситуацій у дошкільному віці можуть негативно позначатися на формуванні базового почуття безпеки, довіри до оточення та емоційної стабільності. Саме тому рання психотравматизація часто має тривалий і глибокий вплив на подальший особистісний розвиток дитини.

У контрольній групі спостерігається інша тенденція. Найбільша кількість психотравмуючих переживань у цих підлітків припадає на підлітковий та молодший шкільний вік, тоді як дошкільний період характеризується значно меншою кількістю стресових подій. Це може свідчити про те, що респонденти контрольної групи або не зазнавали значних психотравм у ранньому дитинстві, або змогли більш успішно подолати їх наслідки.

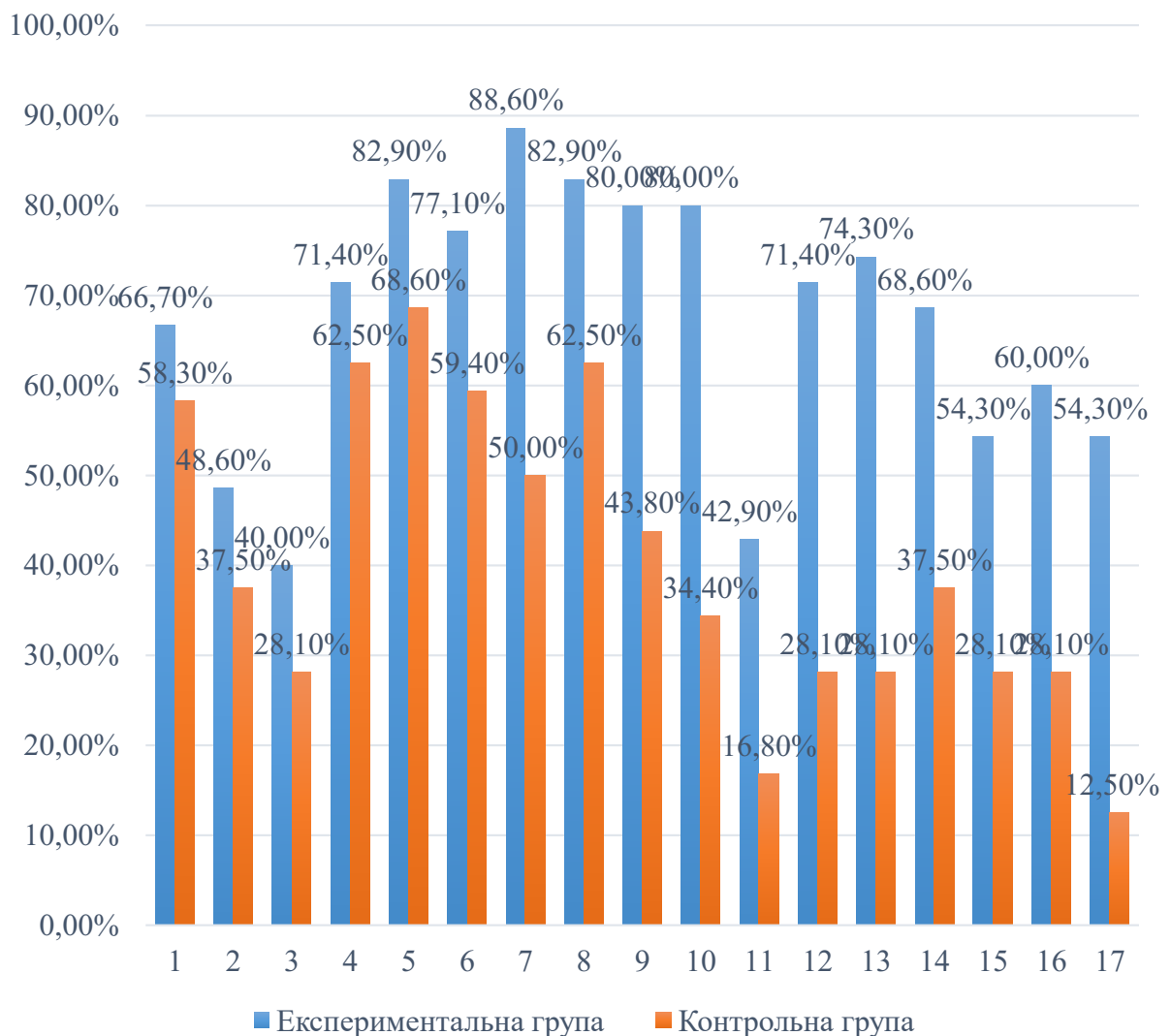
Порівняння результатів двох груп дає підстави стверджувати, що підлітки експериментальної групи мають більш ранній та інтенсивний досвід психотравматизації. Особливо важливим є той факт, що вони детально пам'ятають події раннього дитинства, що свідчить про їх високу емоційну значущість і незавершений характер внутрішнього переживання травми.

Збереження подібних спогадів упродовж тривалого часу може вказувати на недостатню психологічну переробку травматичного досвіду.

Крім того, результати рисунка дозволяють припустити, що ранні віктимізуючі переживання створюють передумови для формування емоційної нестабільності, підвищеної тривожності, труднощів у міжособистісних взаєминах та деструктивних способів реагування на стрес. Підлітки, які пережили психотравмуючі події у ранньому віці, можуть частіше

демонструвати захисні форми поведінки, недовіру до оточення, агресивність або схильність до соціального відсторонення.

Отже, дані, представлені на рис. 3.1, підтверджують значущість раннього психотравмуючого досвіду у формуванні особистості підлітка. Виявлені відмінності між експериментальною та контрольною групами свідчать про те, що саме рання та тривала психотравматизація є одним із провідних чинників виникнення емоційних порушень, труднощів соціальної адаптації та ризику формування віктимної поведінки у підлітковому віці.

Примітка: 1. Смерть близького члена сім'ї. 2. Смерть близької людини. 3. Розлучення батьків. 4. Смерть улюбленої тварини. 5. Власна травма чи хвороба. 6. Зміна у стані здоров'я членів сім'ї. 7. Посилення конфліктності відносин із близькою людиною. 8. Посилення конфліктності відносин із другом, подругою. 9. Проблеми із родичами. 10. Серйозні зміни у житті. 11. Брат чи сестра залишають будинок. 12. Зміна умов життя. 13. Зміна місця

проживання. 14. Зміна місця навчання. 15. Зміна числа членів сім'ї, що живуть разом, зміна характеру і частоти зустрічей з іншими членами сім'ї. 16. Незначне порушення правопорядку. 17. Відхід зі школи.

Рис. 3.2. Порівняльний аналіз частоти віктимізуючих факторів у двох групах

На рис. 3.2 представлено порівняльний аналіз частоти віктимізуючих факторів у підлітків експериментальної та контрольної груп. Діаграма відображає поширеність різноманітних психотравмуючих і стресогенних подій у житті респондентів, які можуть негативно впливати на емоційний стан, процес соціалізації та формування особистості підлітків.

Аналіз результатів показує, що у підлітків експериментальної групи практично всі віктимізуючі фактори зустрічаються значно частіше, ніж у респондентів контрольної групи. Це свідчить про вищий рівень психотравматизації досліджуваних, які мають несприятливий життєвий досвід, а також про більшу кількість кризових подій, що впливають на їх емоційний розвиток і поведінку.

Серед найбільш поширених факторів у досліджуваних експериментальної групи виокремлюються смерть близького члена сім'ї, смерть значущої людини, розлучення батьків, зміна умов життя та місця проживання, а також різноманітні порушення міжособистісних взаємин.

Значна частина підлітків також переживала погіршення стану здоров'я членів сім'ї, конфлікти з близькими людьми або друзями, зміну складу сім'ї та нестабільність сімейного середовища.

Особливу увагу привертають такі фактори, як різкі зміни життєвих умов, перехід до іншого місця навчання, зміна кола спілкування та відхід зі школи.

Подібні обставини можуть спричиняти порушення відчуття стабільності й безпеки, що особливо важливо у підлітковому віці, коли особистість перебуває на етапі активного психологічного та соціального становлення. Часті зміни соціального середовища ускладнюють процес адаптації та можуть

провокувати розвиток емоційної нестійкості, тривожності й труднощів у побудові міжособистісних взаємин.

Порівняно з експериментальною групою, у контрольній групі більшість віктимізуючих факторів трапляються рідше та мають менш виражений характер. Психотравмуючі ситуації у цих підлітків здебільшого пов'язані з окремими життєвими труднощами, такими як смерть близької людини, сімейні конфлікти або власні хвороби, однак вони не мають такого систематичного та накопичувального характеру, як у підлітків експериментальної групи.

Отримані результати дозволяють говорити про наявність ефекту накопичення психотравмуючих переживань у респондентів експериментальної групи. Багато підлітків одночасно переживали декілька несприятливих життєвих подій, що суттєво посилює їх психоемоційне навантаження. Нашарування віктимізуючих факторів створює умови для формування стійкого внутрішнього напруження, почуття небезпеки, емоційної невпевненості та недовіри до оточення.

Крім того, високий рівень психотравматизації може сприяти формуванню неадаптивних механізмів психологічного захисту та деструктивних моделей поведінки. У таких підлітків частіше виникають труднощі у спілкуванні, проблеми емоційної саморегуляції, агресивні або, навпаки, унікальні форми реагування на складні життєві ситуації. Це, своєю чергою, підвищує ризик подальшої віктимізації та негативно впливає на процес особистісного розвитку.

Таким чином, результати, представлені на рис. 3.2, підтверджують, що підлітки експериментальної групи перебувають у значно більш несприятливих соціально-психологічних умовах, ніж їх однолітки з контрольної групи. Сукупність численних віктимізуючих факторів створює передумови для формування емоційної дезадаптації, порушень міжособистісної взаємодії та специфічних особистісних змін, що потребує своєчасної психологічної підтримки та корекційної роботи.

3.2. Особливості впливу психотравми на опірність віктимізуючим чинникам підлітків за допомогою проективного тесту «Людина під дощем»

Рис. 3.3. Порівняння аналі моделей поведінки підлітків у віктимізуючих ситуаціях (у %) (тест «Людина під дощем»)

На рис. 3.3 представлено порівняльний аналі моделей поведінки підлітків у віктимізуючих ситуаціях, отриманий за результатами проективної методики «Людина під дощем». Даний рисунок відображає особливості реагування респондентів експериментальної та контрольної груп на символічно змодельовану стресову ситуацію та дозволяє оцінити рівень їх психологічної стійкості, характер захисних механізмів і способи подолання несприятливих життєвих обставин.

Проективний тест «Людина під дощем» дає можливість дослідити особливості емоційного стану особистості в умовах психологічного напруження. Образ дощу в межах методики виступає символом стресу, труднощів або зовнішнього тиску, тоді як характер зображення людини та її

поведінка відображають внутрішні ресурси особистості, рівень адаптивності та здатність чинити опір віктимізуючим чинникам.

Аналіз рисунка свідчить про наявність суттєвих відмінностей між підлітками експериментальної та контрольної груп. У респондентів експериментальної групи значно частіше простежуються неадаптивні та деструктивні моделі поведінки у ситуаціях психологічного напруження. Для них характерними є пасивність, уникнення труднощів, емоційна розгубленість, демонстрація беззахисності або прагнення до втечі від проблемної ситуації. У багатьох випадках підлітки зображували людину маленькою, без засобів захисту від дощу, з вираженими ознаками тривоги чи пригніченості. Подібні особливості можуть свідчити про недостатній рівень психологічної стійкості, знижену здатність до подолання стресу та схильність до переживання безпорадності у складних життєвих ситуаціях.

У контрольній групі, навпаки, переважають більш конструктивні та адаптивні моделі поведінки. Підлітки частіше демонстрували активну позицію щодо подолання труднощів: зображували людину із засобами захисту від дощу (парасолькою, плащем), у русі або в ситуації контролю над обставинами. Це може свідчити про вищий рівень стресостійкості, сформованість ефективних механізмів психологічного захисту та більшу впевненість у власних можливостях.

Особливу увагу привертає різниця у рівні емоційного комфорту персонажів на малюнках.

У підлітків експериментальної групи значно частіше спостерігається негативне емоційне тло: похмурість, самотність, відчуття небезпеки, переважання темних кольорів або відсутність додаткових позитивних образів. У деяких випадках дощ зображувався надмірно сильним, таким, що перевищує можливості людини впоратися із ситуацією. Це може вказувати на суб'єктивне сприйняття життєвих труднощів як неконтрольованих і надмірно травматичних.

Натомість у контрольній групі частіше зустрічаються малюнки із позитивними або нейтральними емоційними характеристиками. Підлітки демонстрували готовність до подолання труднощів, використання ресурсів самозахисту та здатність підтримувати внутрішню рівновагу навіть у стресових обставинах. У малюнках нерідко були присутні додаткові позитивні елементи — сонце, веселка, рослини або інші символи безпеки та надії.

Отримані результати свідчать про те, що психотравмуючий досвід суттєво впливає на формування моделей поведінки підлітків у віктимізуючих ситуаціях. Респонденти експериментальної групи демонструють нижчий рівень опірності стресовим впливам, недостатню сформованість адаптивних стратегій подолання труднощів та схильність до використання неефективних психологічних захистів. Це може проявлятися у відчутті безпорадності, униканні відповідальності, підвищеній тривожності та емоційній нестабільності.

Крім того, результати методики підтверджують, що тривалий вплив психотравмуючих факторів сприяє формуванню специфічного сприйняття навколишнього світу як небезпечного та загрозливого. У таких умовах у підлітків можуть закріплюватися віктимні моделі поведінки, що підвищують ризик повторної психотравматизації та ускладнюють процес соціальної адаптації.

Таким чином, аналіз результатів, представлених на рис. 3.3, дозволяє зробити висновок про істотний вплив психотравмуючого досвіду на особливості реагування підлітків у складних життєвих ситуаціях. Підлітки експериментальної групи характеризуються нижчим рівнем психологічної стійкості, меншою здатністю до конструктивного подолання стресу та більшою схильністю до деструктивних поведінкових реакцій порівняно з респондентами контрольної групи.

Проективний тест «Людина під дощем» дає можливість дослідити особливості емоційного стану особистості в умовах психологічного напруження. Образ дощу в межах методики виступає символом стресу,

труднощів або зовнішнього тиску, тоді як характер зображення людини та її поведінка відображають внутрішні ресурси особистості, рівень адаптивності та здатність чинити опір віктимізуючим чинникам.

Аналіз рисунка свідчить про наявність суттєвих відмінностей між підлітками експериментальної та контрольної груп. У респондентів експериментальної групи значно частіше простежуються неадаптивні та деструктивні моделі поведінки у ситуаціях психологічного напруження. Для них характерними є пасивність, уникнення труднощів, емоційна розгубленість, демонстрація беззахисності або прагнення до втечі від проблемної ситуації. У багатьох випадках підлітки зображували людину маленькою, без засобів захисту від дощу, з вираженими ознаками тривоги чи пригніченості. Подібні особливості можуть свідчити про недостатній рівень психологічної стійкості, знижену здатність до подолання стресу та схильність до переживання безпорадності у складних життєвих ситуаціях.

У контрольній групі, навпаки, переважають більш конструктивні та адаптивні моделі поведінки. Підлітки частіше демонстрували активну позицію щодо подолання труднощів: зображували людину із засобами захисту від дощу (парасолькою, плащем), у русі або в ситуації контролю над обставинами. Це може свідчити про вищий рівень стресостійкості, сформованість ефективних механізмів психологічного захисту та більшу впевненість у власних можливостях.

Особливу увагу привертає різниця у рівні емоційного комфорту персонажів на малюнках. У підлітків експериментальної групи значно частіше спостерігається негативне емоційне тло: похмурість, самотність, відчуття небезпеки, переважання темних кольорів або відсутність додаткових позитивних образів. У деяких випадках дощ зображувався надмірно сильним, таким, що перевищує можливості людини впоратися із ситуацією. Це може вказувати на суб'єктивне сприйняття життєвих труднощів як неконтрольованих і надмірно травматичних.

Натомість у контрольній групі частіше зустрічаються малюнки із позитивними або нейтральними емоційними характеристиками. Підлітки демонстрували готовність до подолання труднощів, використання ресурсів самозахисту та здатність підтримувати внутрішню рівновагу навіть у стресових обставинах. У малюнках нерідко були присутні додаткові позитивні елементи — сонце, веселка, рослини або інші символи безпеки та надії.

Отримані результати свідчать про те, що психотравмуючий досвід суттєво впливає на формування моделей поведінки підлітків у віктимізуючих ситуаціях. Респонденти експериментальної групи демонструють нижчий рівень опірності стресовим впливам, недостатню сформованість адаптивних стратегій подолання труднощів та схильність до використання неефективних психологічних захистів. Це може проявлятися у відчутті безпорадності, униканні відповідальності, підвищеній тривожності та емоційній нестабільності.

Крім того, результати методики підтверджують, що тривалий вплив психотравмуючих факторів сприяє формуванню специфічного сприйняття навколишнього світу як небезпечного та загрозливого. У таких умовах у підлітків можуть закріплюватися віктимні моделі поведінки, що підвищують ризик повторної психотравматизації та ускладнюють процес соціальної адаптації.

Таким чином, аналіз результатів, представлених на рис. 3.3, дозволяє зробити висновок про істотний вплив психотравмуючого досвіду на особливості реагування підлітків у складних життєвих ситуаціях. Підлітки експериментальної групи характеризуються нижчим рівнем психологічної стійкості, меншою здатністю до конструктивного подолання стресу та більшою схильністю до деструктивних поведінкових реакцій порівняно з респондентами контрольної групи.

3.3. Образ сім'ї підлітків як віктимізуючого чинника (на основі проєктивної методики «Малюнок сім'ї в образах тварин»)

У ході дослідження було використано проєктивну методику «Малюнок сім'ї в образах тварин», яка дала можливість дослідити особливості емоційного сприйняття підлітками власної сім'ї та визначити, наскільки сімейне середовище може виступати для них психотравмуючим чинником.

Підліткам, які не мали батьків або виховувалися поза сім'єю, пропонувалося зобразити уявну або абстрактну сім'ю так, як вони її собі уявляють. Після завершення малюнків усі учасники дослідження відповідали на низку письмових запитань, що стосувалися змісту та особливостей створених ними образів.

Аналіз документації, анкетних даних та результатів проєктивної методики підтвердив, що дисгармонійні та неблагополучні сімейні умови справді можуть бути потужним віктимізуючим фактором для дитини. Основною ознакою неблагополучної сім'ї є її негативний, руйнівний вплив на процес формування особистості підлітка. Подібний вплив часто проявляється у вигляді емоційних порушень, труднощів у міжособистісному спілкуванні, а також різноманітних поведінкових відхилень.

У сім'ях такого типу, як правило, спостерігаються порушення внутрішньої структури взаємин, знецінення або ігнорування базових сімейних функцій, а також дефіцит повноцінного емоційного контакту між членами родини. До категорії неблагополучних належать конфліктні, проблемні, асоціальні, кризові, аморальні чи криміногенні сім'ї, а також родини з недостатніми виховними ресурсами, зокрема неповні сім'ї. Психологічні труднощі в таких сімейних системах нерідко виникають унаслідок незадоволеності базових потреб окремих членів родини, а також під впливом складних внутрішньосімейних і соціальних обставин.

Одним із найбільш помітних проявів сімейного неблагополуччя виступають порушення дитячо-батьківських взаємин. У батьків нерідко

формуються деструктивні моделі взаємодії з дитиною: проекція власних негативних рис на дитину, емоційне відторгнення, жорстокість, недостатня сформованість батьківських почуттів, байдужість до переживань дитини тощо. У результаті підліток може зазнавати не лише емоційного, а й фізичного нехтування, дефіциту турботи, неналежного догляду, а іноді навіть фізичного чи сексуального насильства. Подібний досвід часто супроводжується почуттям страху, сорому, внутрішньої невпевненості та тривоги за власне майбутнє. Саме тому виникає необхідність детального дослідження внутрішньосімейних взаємин та уявлень підлітків про сім'ю.

Для реалізації цього завдання було застосовано методику «Малюнок сім'ї в образах тварин», яка дозволяє виявити приховані емоційні переживання дитини, її ставлення до членів сім'ї та особливості сприйняття сімейного мікроклімату. Підліткам, які не мали власної сім'ї або виховувалися в інтернатних закладах, пропонувалося створити образ сім'ї відповідно до власних уявлень і внутрішніх потреб.

Результати інтерпретації малюнків засвідчили низку важливих особливостей. Акуратно та естетично виконані роботи були характерні для 45,7 % учасників експериментальної групи та 48,4 % респондентів контрольної групи. Незначна різниця між групами за цим показником може свідчити про відносне емоційне благополуччя частини підлітків та наявність у них позитивного або нейтрального ставлення до сімейної тематики.

Водночас більше половини респондентів в обох групах виконали малюнки недбало: 54,3 % підлітків експериментальної групи та 51,6 % контрольної. Подібна особливість може вказувати на небажання звертатися до теми сім'ї через наявність негативних переживань, неприємних спогадів або внутрішніх конфліктів, пов'язаних із сімейним середовищем. Таким чином, неохайність виконання малюнка можна розглядати як непрямий показник психоемоційного дискомфорту та психотравмуючих переживань, пов'язаних із родиною.

Аналіз розмірів зображених фігур показав, що у 60 % підлітків експериментальної групи члени сім'ї були намальовані непропорційно один одному. У 40 % респондентів спостерігалася значна різниця у розмірах фігур, що може відображати нерівномірний розподіл влади в сім'ї, домінування окремих членів родини або їх надмірну значущість для дитини. У контрольній групі приблизно однакові за розміром образи членів сім'ї зображували 48,4 % підлітків, тоді як 51,6 % також демонстрували непропорційність фігур. Це свідчить про те, що певні труднощі у сфері сімейних взаємин присутні в обох групах, хоча в експериментальній вони є більш вираженими.

Важливим показником виявилася й відстань між персонажами на малюнках. Оптимальне розташування членів сім'ї, яке може свідчити про емоційну близькість і довірливі взаємини, було характерне для 28,5 % підлітків експериментальної групи та 58,1 % контрольної. Це дозволяє припустити, що в сім'ях респондентів контрольної групи емоційний контакт між членами родини є більш гармонійним і стабільним.

У частини підлітків фігури членів сім'ї були розташовані дуже близько одна до одної. Такий тип зображення спостерігався у 17,2 % респондентів експериментальної групи та у значної частини підлітків контрольної групи. Подібне розташування може свідчити або про надмірну емоційну залежність і симбіотичні стосунки, або про сильну потребу дитини у тепліших і ближчих взаєминах із родиною.

Водночас 54,3 % підлітків експериментальної групи та 32,2 % контрольної зображували членів сім'ї на значній відстані один від одного. Це може свідчити про емоційну холодність, дистанційованість, недостатню підтримку та наявність відчуження у внутрішньосімейних взаєминах. Подібні особливості нерідко пов'язані з емоційним відторгненням, гіпоопікою або іншими формами негармонійного виховання.

Позитивні атрибути — квіти, домашні тварини, декоративні елементи чи інші приємні образи — були присутні лише у 28,5 % малюнків підлітків експериментальної групи та у 45,2 % робіт контрольної. Це свідчить про те,

що значна частина респондентів не асоціює сім'ю з безпечним і психологічно комфортним середовищем.

Особливий інтерес викликав аналіз образів тварин, які використовувалися для зображення членів родини. Близькі за видом тварини, що символізують емоційну єдність сім'ї, були характерні лише для 22,8 % учасників експериментальної групи. Натомість 77,2 % підлітків зображували образи-антагоністи, які належали до різних видів тварин і часто різко контрастували між собою. У контрольній групі співвідношення було більш рівномірним: 48,4 % підлітків використовували близькі образи, а 51,6 % — протилежні.

Часто респонденти поєднували у своїх малюнках несумісні або протилежні образи: травоядних і хижих тварин, дрібних комах і великих тварин, мешканців суші й води. Такі символічні поєднання можуть свідчити про напружений психологічний клімат у сім'ї, внутрішньосімейні конфлікти та відсутність відчуття емоційної безпеки у підлітків.

Характер взаємин між персонажами більшість підлітків експериментальної групи (80 %) визначали як конфліктний. У контрольній групі подібні характеристики були притаманні 54,8 % респондентів. Постійні внутрішньосімейні конфлікти можуть призводити до порушення сімейних функцій, формування деструктивних ролей та спотворення уявлень дитини про себе й систему сімейних взаємин.

Особливо показовими виявилися результати, пов'язані із самосприйняттям підлітків у межах сімейної системи. Лише 11,4 % учасників експериментальної групи відчували себе прийнятими членами сім'ї. Водночас 34,3 % респондентів демонстрували відчуття відкинутості, а 54,3 % — байдужості з боку близьких людей. У контрольній групі ситуація була дещо кращою: 32,2 % підлітків відчували прийняття, 19,4 % — відкидання, а 48,4 % — емоційну байдужість з боку членів сім'ї.

Подібна ситуація є несприятливою для гармонійного розвитку особистості, оскільки може сприяти формуванню заниженої самооцінки,

порушень самоставлення та негативного образу «Я». Емоційне неприйняття або байдужість із боку сім'ї негативно впливають на формування впевненості у собі, базового відчуття безпеки та здатності до побудови довірливих взаємин із оточенням.

Сприятливу перспективу спільного сімейного життя відобразили у своїх малюнках лише 14,3 % підлітків експериментальної групи та 54,8 % контрольної. Це свідчить про те, що для більшості респондентів експериментальної групи внутрішньосімейні проблеми є глибокими, тривалими та складними для вирішення. У контрольній групі сімейні труднощі також наявні, однак вони менш виражені та мають потенціал до конструктивного подолання.

Таким чином, результати методики «Малюнок сім'ї в образах тварин» підтверджують, що неблагополучна сім'я може виступати для підлітків потужним психотравмуючим фактором. При цьому сімейні проблеми та емоційні труднощі виявляються не лише у підлітків експериментальної групи, а й у значної частини респондентів контрольної групи. Однак саме у підлітків із психотравмуючим досвідом прояви сімейної дезадаптації, емоційного відчуження та внутрішньосімейних конфліктів мають значно більш виражений і деструктивний характер.

3.4. Методичні рекомендації з профілактики віктимної поведінки підлітків

Профілактика віктимної поведінки підлітків має бути спрямована на попередження формування позиції «жертви», зниження вразливості до психотравмуючих ситуацій, розвиток особистісної стійкості та формування конструктивних моделей поведінки у складних життєвих обставинах.

Ефективна профілактична робота повинна мати комплексний характер і охоплювати емоційно-особистісну, поведінкову та соціальну сфери розвитку підлітка.

Профілактична робота спрямовується на: формування адекватної самооцінки та позитивного образу «Я»; розвиток навичок психологічної саморегуляції; підвищення рівня стресостійкості; формування навичок безпечної поведінки у різних соціальних ситуаціях; розвиток комунікативної компетентності; зниження рівня тривожності та емоційної залежності від оточення; попередження повторної психотравматизації.

До основних напрямів профілактичної роботи відносяться такі.

1. Психодіагностичний напрям: раннє виявлення підлітків групи ризику; використання анкет, бесід, спостереження, проєктивних методик; моніторинг емоційного стану та соціальних умов розвитку; визначення рівня тривожності, агресивності, самооцінки.

2. Психокорекційний напрям: тренінги впевненості в собі; заняття з розвитку емоційної регуляції; вправи на подолання страхів і тривожності; формування навичок конструктивного реагування на конфлікти; робота з травматичним досвідом у безпечній формі.

3. Розвивально-освітній напрям: формування знань про безпечну поведінку; навчання розпізнаванню небезпечних ситуацій; розвиток критичного мислення та навичок прийняття рішень; формування уявлень про особисті кордони; розвиток відповідальності за власну поведінку.

4. Соціально-педагогічний напрям: залучення підлітків до позитивних соціальних груп та діяльності; формування підтримуючого середовища в класі; робота з сім'єю (консультації, бесіди, тренінги для батьків); профілактика сімейного неблагополуччя; розвиток партнерської взаємодії «школа–сім'я–дитина».

Особливу увагу слід приділяти підліткам, які пережили: втрату близьких; насильство; розлучення батьків; інтернатне виховання; хронічні сімейні конфлікти.

Ми рекомендуємо: створення атмосфери психологічної безпеки; уникнення прямого тиску при обговоренні травматичних подій; поступове опрацювання переживань; формування ресурсних станів; залучення до підтримуючих груп.

Особлива роль у профілактиці віктимності підлітків належить освітньому середовищу.

Ефективна профілактика можлива за умови: доброзичливого психологічного клімату в класі; відсутності булінгу та стигматизації; підтримки з боку педагогів; системної взаємодії психолога, класного керівника та адміністрації; своєчасного реагування на прояви дезадаптації.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі було здійснено аналіз емпіричних результатів дослідження особливостей віктимної поведінки підлітків, які мають різний досвід переживання психотравмуючих подій. Узагальнення отриманих даних дозволило виявити суттєві відмінності між експериментальною та контрольною групами за низкою показників, що характеризують соціально-психологічний стан, емоційні переживання та поведінкові реакції підлітків.

Встановлено, що підлітки експериментальної групи значно частіше стикаються з несприятливими соціальними умовами життя, зокрема сімейним неблагополуччям, втратою значущих осіб, розлученням батьків, перебуванням у закладах інтернатного типу та іншими травматичними подіями. Для них характерним є накопичення психотравмуючого досвіду, що призводить до посилення емоційного напруження та формування стійких дезадаптивних реакцій.

Аналіз вікових особливостей переживання психотравмуючих подій показав, що у респондентів експериментальної групи травматичний досвід найчастіше формується у ранньому дитинстві, тоді як у підлітків контрольної

групи — переважно у молодшому шкільному та підлітковому віці. Це свідчить про більш ранній початок дії психотравмуючих факторів у експериментальній групі та їх тривалий вплив на особистісний розвиток.

Результати проєктивних методик («Людина під дощем», «Малюнок сім'ї в образах тварин») засвідчили, що підлітки з психотравмуючим досвідом частіше демонструють неадаптивні моделі поведінки у стресових ситуаціях, нижчий рівень стресостійкості, емоційну нестабільність, схильність до уникнення проблем та почуття безпорадності. Водночас підлітки контрольної групи переважно проявляють більш конструктивні та ресурсні способи подолання труднощів, що свідчить про вищий рівень психологічної опірності.

Окремо встановлено, що сімейне середовище відіграє ключову роль у формуванні віктимних тенденцій. У респондентів експериментальної групи виявлено більш виражені порушення дитячо-батьківських взаємин, емоційну дистанційованість, конфліктність та відчуття неприйняття з боку значущих дорослих. Це негативно впливає на формування самооцінки, образу «Я» та загального рівня психологічного благополуччя.

Порівняльний аналіз також засвідчив, що для підлітків експериментальної групи характерною є більш висока концентрація віктимізуючих факторів у життєвому досвіді, що створює ефект їх нашарування. Така ситуація сприяє закріпленню деструктивних форм реагування на стрес та формуванню стійких психологічних захисних механізмів.

Отже, результати третього розділу підтверджують, що психотравмуючий досвід є суттєвим чинником формування віктимної поведінки підлітків, впливаючи на їх емоційний стан, характер соціальної взаємодії та способи подолання життєвих труднощів. Виявлені закономірності обґрунтовують необхідність цілеспрямованої профілактичної та корекційної роботи, спрямованої на підвищення психологічної стійкості та зниження рівня віктимізації підлітків.

ВИСНОВКИ

1. Встановлено, що формування віктимної поведінки значною мірою зумовлюється особливостями раннього розвитку особистості, сімейного виховання та характером внутрішньосімейних взаємин. Дисфункціональні сімейні умови, емоційна депривація, порушення меж особистості, а також деструктивні стилі виховання створюють передумови для закріплення у дитини залежних, тривожних або пасивно-підлеглих моделей поведінки.

Особливу роль у формуванні віктимності відіграють психотравмуючі фактори та досвід переживання небезпечних або емоційно насичених подій. Психічна травма розглядається як один із ключових механізмів порушення адаптаційних можливостей особистості, що впливає на її самооцінку, систему міжособистісних відносин та здатність до саморегуляції.

2. здійснено аналіз емпіричних результатів дослідження особливостей віктимної поведінки підлітків, які мають різний досвід переживання психотравмуючих подій. Узагальнення отриманих даних дозволило виявити суттєві відмінності між експериментальною та контрольною групами за низкою показників, що характеризують соціально-психологічний стан, емоційні переживання та поведінкові реакції підлітків.

Встановлено, що підлітки експериментальної групи значно частіше стикаються з несприятливими соціальними умовами життя, зокрема сімейним неблагополуччям, втратою значущих осіб, розлученням батьків, перебуванням у закладах інтернатного типу та іншими травматичними подіями. Для них характерним є накопичення психотравмуючого досвіду, що призводить до посилення емоційного напруження та формування стійких дезадаптивних реакцій.

Аналіз вікових особливостей переживання психотравмуючих подій показав, що у респондентів експериментальної групи травматичний досвід найчастіше формується у ранньому дитинстві, тоді як у підлітків контрольної групи — переважно у молодшому шкільному та підлітковому віці. Це свідчить

про більш ранній початок дії психотравмуючих факторів у експериментальній групі та їх тривалий вплив на особистісний розвиток.

Результати проєктивних методик («Людина під дощем», «Малюнок сім'ї в образах тварин») засвідчили, що підлітки з психотравмуючим досвідом частіше демонструють неадаптивні моделі поведінки у стресових ситуаціях, нижчий рівень стресостійкості, емоційну нестабільність, схильність до уникнення проблем та почуття безпорадності. Водночас підлітки контрольної групи переважно проявляють більш конструктивні та ресурсні способи подолання труднощів, що свідчить про вищий рівень психологічної опірності.

Окремо встановлено, що сімейне середовище відіграє ключову роль у формуванні віктимних тенденцій. У респондентів експериментальної групи виявлено більш виражені порушення дитячо-батьківських взаємин, емоційну дистанційованість, конфліктність та відчуття неприйняття з боку значущих дорослих. Це негативно впливає на формування самооцінки, образу «Я» та загального рівня психологічного благополуччя.

Порівняльний аналіз також засвідчив, що для підлітків експериментальної групи характерною є більш висока концентрація віктимізуючих факторів у життєвому досвіді, що створює ефект їх нашарування. Така ситуація сприяє закріпленню деструктивних форм реагування на стрес та формуванню стійких психологічних захисних механізмів.

Отже, результати дослідження підтверджують, що психотравмуючий досвід є суттєвим чинником формування віктимної поведінки підлітків, впливаючи на їх емоційний стан, характер соціальної взаємодії та способи подолання життєвих труднощів. Виявлені закономірності обґрунтовують необхідність цілеспрямованої профілактичної та корекційної роботи, спрямованої на підвищення психологічної стійкості та зниження рівня віктимізації підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаркова А. І. Схильність до депресії як чинник суїцидальної поведінки серед студентської молоді. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. 2019. Вип. 56. С. 19-29.
2. Більчук Н. Л. Самотність: криза чи умова існування особистості. *Гуманітарний часопис*. 2021. № 4. С. 69-76.
3. Бондаревська Л. Л. Взаємозв'язок переживань суб'єкта з психічною травмою. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. *Серія № 12. Психологічні науки: Зб. наукових праць*. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2025. № 8 (32). С. 52-60.
4. Бондаревська Л. Л. Цицей Р. М. Психічна травма як наслідок пережитої людиною надзвичайної ситуації. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2023. Вип. 13. С. 258-265.
5. Бондаревська Л. Л., Лещенко І. Т. Вплив психічної травми на переживання суб'єкта. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/3_2020/12.pdf (дата звернення: 25.11.2025).
6. Бугайцова А. С. Самотність як бар'єр та ресурс самодостатності. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Психологія*. 2022. Вип. 1. С. 24-30.
7. Ван дер Колк Б. Тіло пам'ятає. Терапія психотравми і розуміння таємниць та досвіду. Київ: Видавництво «КМ-Букс». 2024. 320 с.
8. Вахоцька І. О. Вплив психологічної травми на формування деструктивних тенденцій психіки суб'єкта. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (28 лютого-1 березня 2019 року)*. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2019. С. 392-396.

9. Гордєєва К. С. Самотність серед молоді як одна з найактуальніших соціально-психологічних проблем. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. 2022. Вип. 31. С. 174-182.
10. Гусейнова Н. О. Самотність як суб'єктивне переживання. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2023. Вип. 1. С. 17-19.
11. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства від знущань у сім'ї до політичного терору / переклад з англ. О. Лизак, О. Наконечна, О. Шлапак. Львів: Вид-во Старого Лева, 2025. 416 с.
12. Головіна М.С. Основні підходи до організації виховної роботи зі «складними» підлітками у 20-х та 90-х роках ХХст. Київ.: Наукова думка. 2020. 165 с.
13. Гоцуляк Н.Є. Психологічна травма: аналіз та шляхи її подолання. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. *Серія: Педагогічні та психологічні науки*. 2023. № 1(74). С. 378–390.
14. Грись А.М. Особливості функціонування «Образу Я» в результаті переживання психологічної травми. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені ГС Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка. К.: Гнозис, 2023. Т. IV. С. 97-111.
15. Гуменюк Г. В. Психологічний простір професійного самоздійснення особистості як предмет дослідження. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2024. –Т. XVI. –част. 1,2. –С. 299-310.
16. Гуляс І.А. Детермінанти самоздійснення особистості. Психологічні перспективи. – 2021. – Вип. 17. – С. 83-92.
17. Довбій Т.Ю. Проблема самотності в західній психологічній науці. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2021. Вип.9. С. 80-89.

- 18.Дячок О.В. Соціально-психологічний тренінг для підлітків, спрямований на профілактику та подолання негативних проявів переживання самотності. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2020. №6. С. 3-12.
- 19.Железнякова Ю. В. Самотність у підлітковому віці як соціально-психологічна проблема. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2023. Т. 21, вип. 19. С. 67-74.
- 20.Железнякова Ю. В. Теоретичний аналіз наукових підходів до визначення поняття «самотність». *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Психологія. 2. Вип. 45(2). С. 65-72.
- 21.Зубцов Д. Депресія: визначення та симптоматика. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Психологічні науки. 2021. № 1. С. 77-81.
- 22.Екстремальна та кризова психологія: Термінологічний словник / За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Х.: ХНАДУ, НУЦЗУ, 2019. 291 с.
- 23.Євсюков О. П. Специфіка особистісних змін, що відбуваються з людьми, які пережили психічну травму. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2020. Вип. 7. С. 120–128.
- 24.Заграй Л.Д. Концептуалізація «Я» і психологічна травма. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 20215. Вип. 128. С. 108–111.
- 25.Іваненко Б.Б. Психологічна травма як чинник самодеструктивної поведінки особистості. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія*. К., 2019. Випуск 239. 95 с.
- 26.Кобзева І. Подолання психічної травми у дітей засобами казкотерапії. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Серія: Філософія. Педагогіка*. 2022. № 1. С. 66-72.
- 27.Колісник Л. О. Розвиток емоційного інтелекту як чинника запобігання

- самотності в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. 19.00.07 «педагогічна та вікова психологія». Київ, 2019. 23 с.
28. Кононова М. Проблема ролі психічної травми у розвитку невротичної форми заїкання: теоретичний аналіз. Вісник Інституту розвитку дитини. Сер.: Філософія, педагогіка, психологія. 2024. Вип. 32. С. 134-140.
 29. Криворотько Г. С. Психологічний тренінг профілактики та корекції самотності й соціальної депривації моряків далекого плавання. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2023. Вип. 13. С. 121-128.
 30. Кузьмінська Л. Д. Підліткова самотність як соціально-психологічна проблема. Соціальна робота в Україні: теорія і практика. 2022. № 3-4. С. 147-157.
 31. Максимова Н.Ю. Психологічна травма як чинник адиктивної поведінки. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені ГС Костюка НАПН України. 2023. Т. XI. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. К.: ТОВ «Талком». Випуск 15. С. 292-298.
 32. Максименко С.Д. Теоретичні проблеми самоздійснення особистості. Педагогіка і психологія : Вісник Академії пед. наук України . – 01/2019. – N1. – С.47-56.
 33. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.]. – К.: Форум, 2022. Т.1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 320 с.
 34. Максименко С.Д. «Одиниці аналізу» розвитку особистості: методологія питання. Наука і освіта. – 2024. - №6-7. – С.162-166.
 35. Малімон В. І. Самотність людини в сучасному інформаційному суспільстві. Молодий вчений. 2019. № 8(2). С. 178-182.
 36. Мельничук І.В. Діагностика та корекція депресивного стану у старшому шкільному віці. Наука і освіта. 2023. №7. С. 183-188.

37. Михайлова Е. А. Інноваційні підходи до діагностики та профілактики депресії у дітей. *Актуальні питання педіатрії, акушерства та гінекології*. 2023. № 2. С. 10-12.
38. Мочерний С.П. Поняття «методологія» та його структура. *Психологія і суспільство*. - – 2022. - №2. – С.58-82.
39. Огієнко В. І. Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий наратив: між травматичною подією та її репрезентацією. *Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. 2022. №3. С. 227-241.
40. Оніщенко Н. В. Основні етапи переживання психічної травми. *Вісник Національного університету оборони України*. 2024. Вип. 3. С. 225-231.
41. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. – К. : Академвидав, 2021.– 448 с.
42. Пипа Л. В. Депресія й пов'язана з нею суїцидальна поведінка в дітей і підлітків: сучасні уявлення і стан проблеми. Частина 1. *Здоров'я дитини*. 2024. № 6. С. 92-99.
43. Піменова О. Самотність як молодіжна проблема (за результатами якісного дослідження). *Український соціологічний журнал*. 2023. № 1-2. С. 82-86.
44. Помазова О. В. Самотність як психологічний феномен. *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. Психологія і педагогіка. 2023. Вип. 23. С. 206-214.
45. Проскурняк О. П. Переживання емоційного вигорання та депресії у студентському віці. *Психологічний часопис*. 2021. № 6. С. 149-162.
46. Паливода Л.І. Проблема визначення понять «психічна травма», «психологічна травма» і «травма втрати» у психологічних проєкціях. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/6_2023/11.pdf (дата звернення: 21.11.2025).

- 47.Пилипака Ю. І., Гамарнюк О. В., Романюк Л. В. Психічна травма як функціональна модель розладів психіки і поведінки особистості. *Психологія: реальність і перспективи*. 2023. Вип. 4. С. 205-210.
- 48.Пилипака Ю. І., Романюк Л. В. Психічна травма та здоров'я особистості. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». *Серія: Психологія*. 2025. Вип. 1. С. 152-162.
- 49.Римша С. В. Депресія й пов'язана з нею суїцидальна поведінка в дітей і підлітків: сучасні уявлення і стан проблеми. Частина 2. *Здоров'я дитини*. 2024. № 7. С. 66-70.
- 50.Роменець В. А. Історія психології XIX — початку XX століття: Навчальний посібник. —К. : Вища школа, 2020. — 614 с.
- 51.Рябовол Т.А. Вплив психологічної травми на розвиток функції прогноз. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2021. Том. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Випуск 16. С. 171-176.
- 52.Свириденко О.А Психолого-правова характеристика тяжких насильницьких злочинів, вчинених неповнолітніми: Дис... канд. психол.наук. 19.00.07. «Вікова та педагогічна психологія. Київ. 2019. 165 с.
- 53.Синявський В.В., Сергєєнкова О.П. Психологічний словник. / за ред. Н.А. Побірченко. Київ, 2020. 336 с.
- 54.Терещук А.Д. Психологічна травма як чинник афективної поведінки особистості. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/162002193.pdf> (дата звернення: 10.11.2025).
- 55.Титаренко Т.М. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П.П. Горностаєва. Київ: Рута, 2021. 320 с.
- 56.Титаренко Т. М., Лєпіхова Л. А. Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді: Науково-методичний посібник. Київ : Міленіум, 2022. 204 с.

57. Туриніна О.Л. Психологія травмуючих ситуацій: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: ДП «Вид. дім Персонал», 2021. 160 с.
58. Усамітнення та самотність в житті особистості. / Збірник тез за матеріалами круглого столу (on-line, 24 квітня 2020 р.). – Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2020. – 100 с.
59. Фолькман С. Після травми: подолання руйнації та відновлення самої себе. Київ: Видавництво «Нова думка». 2023. 580 с.
60. Хернандес П., Юрчак А., Хорош І. Травми, які змінюють життя: адаптація, посттравматичний ріст і навчання. Київ: Видавництво «КМ-Букс». 2019. 420 с.
61. Храмцов О. М. Психічна травма як вид суспільно небезпечних наслідків злочину. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. *Серія: Право*. 2023. № 1082, Вип. 16. С. 131-134.
62. Христук О. Л. Теоретико-методологічний аналіз вивчення проблеми психологічної травми: від історії до сучасності. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. *Серія психологічна*. 2021. Вип. 2. С. 183-191.
63. Чаркіна О. А., Зайва А. С. Травматичний досвід як детермінанта професійного вибору студента-психолога. *Молодий вчений*. 2019. №10. С. 730-737.
64. Чачко С. Л. Психічна травма і посттравматичне зростання особистості як чинники соціальних змін. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2019. Вип. 26. С. 268-276.
65. Alcoholics Anonymous World Service. Alcoholic Anonymous. Manufactured by Alcoholics Anonymous World Service. Washington DC, 2000.
66. Andrew Karmen, 2003, Crime Victims: An Introduction to Victimology, Wadsworth Publishing Biological Calcification: Normal and Pathological Processes in the Early Stages Ermanno Bonucci - 2007

67. Eckberg M. Victims of cruelty, somatic psychotherapy in the treatment of posttraumatic stress disorder. Berkeley, Calif., U.S.A.: North Atlantic Books, 2000
68. Cunningham J.A., Humphreys K., Koski-Jannes A. Providing personalized assessment feedback for problem drinking on the internet II J. of study alcogolism/ 2000. V. 61(6).
69. Galanter M., Brook D. Network therapy for addiction // International J. of Group Psychotherapy. 2001. V. 51(1).
70. Goldberg I. From Internet Addiction Disorder, Available at <http://www.urz.um—heidelberg.de/Netzdienste/anleitung/wwwtips/8/addict.html>. Accessed June 2, 2005.
71. Kingma, Johannes (1999). "Repeat Victimization of Victims of Violence: A Retrospective Study from a Hospital Emergency Department for the Period 1971–1995"
72. Karmen A. Crime victims, an introduction to victimology. (4th ed.). Belmont, CA., U.S.A.: Wadsworth/Thomson Learning (Contemporary Issues in Crime and Justice Series), 2001
73. Rotter J. B. (1992). Cognates of personal control: Locus of control, self-efficacy, and explanatory style: Comment. Applied and Preventive Psychology.
74. Riggs D., Kilpatrick D.G. Families and friends: Indirect victimization by crime // Victims of crime: problems, policies and programs. 1990.
75. Sheldon K.M., King L. Why positive psychology is necessary? // American psychologist. 2001. V. 54. P. 35—47.
76. Viano E. The protection of victims: socio-political considerations and a plan for action // Quad. Psych.Forense. — 1994. — Vol. III.
77. Walker L. The Battered Woman Syndrome. 2nd ed. New York: Springer, 2000
78. Zimbardo P. Ground zero, looking up and beyond // Monitor on Psychology. 2002. February.